

ЕДУАРД ХАЛЕТ КАР

ЩО Е ИСТОРИЯ?

**Лекции в чест
на Джордж Маколи Тривелиън,
изнесени в Кеймбриджкия университет
през януари-март 1961 г.
от Едуард Халет Кар,
член на преподавателското тяло
в Тринити Колидж**

Едуард Халет Кар е роден в Лондон през 1892 г. Завършва Тринити Колидж, Кеймбридж. Бил е член на британската делегация по време на Мирната конференцията през 1919 г. и член на департамента по въпросите, свързани с Русия, в британския Форин Офис, където е бил наблюдател на Болшевишката революция. Бил е член на състава на британското посолство в Рига, а от 1930 г. — на състава на британската делегация към Обществото на народите. Напуска Форин Офис през 1936 г. и става преподавател по международна политика в Юнивърсити Колидж, Уелс — пост, който заема до 1947 г. От 1941 до 1946 г. е редактор в *The Times*, Лондон, а от 1953 до 1955 г. — преподавател по политически науки в Бейлиъл Колидж, Оксфорд. От 1955 г. е член на преподавателското тяло в Тринити Колидж, Кеймбридж. Автор е на книгите: *Dostoevsky* (1931), *Michael Bakunin* (1937), *The Twenty Years' Crisis 1919–1939* (1939), *Nationalism and After* (1945), *The Soviet Impact on the Western World* (1947), *The New Society* (1951) и на многотомния труд *A History of Soviet Russia*.

*Често си мисля колко странно изглежда всичко
да е било толкова глупаво, голяма част от него
трябва да е измислица*

Катрин Морланд за историята

Нортангърското абатство, гл. XIV

ГЛАВА I

ИСТОРИКЪТ И НЕГОВИТЕ ФАКТИ

Що е история? За да не се стори някому този въпрос безсмислен или излишен, ще си послужи с два цитата, свързани съответно с първата и втората реализация на *The Cambridge Modern History*. Ето най-напред откъс от доклада на Актън от октомври 1896 г. пред членовете на редакционния съвет на Кеймбриджкото университетско издателство относно работата, която е бил натоварен да свърши:

Това е уникална възможност да регистрираме по най-полезен начин, от гледна точка на големия тираж, цялостното знание, което деветнадесети век е на път да ни завещае.

...С разумно разделение на труда бихме могли да го осъществим и да сторим всеобщо достояние и последния документ, както и най-зрелите заключения на международното изследване.

Не можем да имаме ултимна история при това поколение; но можем да се отървем от конвенционалната история и да покажем точката, до която сме стигнали по пътя от едната към другата, сега, когато цялата информация е достъпна и всеки проблем се поддава на разрешаване¹.

Почти шестдесет години по-късно проф. сър Джордж Кларк, в общото си въведение към втората *Cambridge Modern History*, коментира мнението на Актън и сътрудниците му, че един ден създаването на «ултимна история» ще стане възможно, и продължава: (7)

Историците от последното поколение не очакват подобна перспектива. Те разчитат работата им да бъде измествана от но-

во и отново. Смятат, че знанието за миналото се предава по наследство чрез един или повече човешки умове, че то бива «обработено» от тях и по тази причина не може да се състои от прости и слепи атоми, неподлежащи на промяна... Изследването изглежда безкрайно и някои нетърпеливи учени търсят убежище в скептицизма или най-малкото в учението, че след като всички исторически съждения включват личности и гледни точки, то всяко едно от тях е толкова добро, колкото и другото и «обективна» историческа истина не съществува².

Щом капацитетите си противоречат един на друг така очевидно, значи областта е отворена за изследване. Надявам се, че съм достатъчно съвременен, та да мога да приема, че нещо, написано през 90-те години на XIX век, е лишено от смисъл. Но все още не съм напреднал достатъчно, за да се придържам към възгледа, че всичко, написано през 50-те години на XX век, непременно има смисъл. Така вече може би се досещате, че това изследване ще трябва да се разпростре към нещо доста по-обширно от природата на историята. Конфликтът между Актън и сър Джордж Кларк е отражение на промяната в цялостния ни възглед за обществото в рамките на периода, изминал между изказването на тези две мнения. Актън говори открито от позициите на позитивната вяра, на проникателната самоувереност на късната Викторианска епоха. Сър Джордж Кларк отразява смущението и объркания скептицизъм на бийт-поколенията. Когато се опитваме да отвърнем на въпроса: «Що е история?», отговорът ни, съзнателно или не, отразява собствената ни позиция във времето и представлява част от нашия отговор на по-общия въпрос: как гледаме на обществото, в което живеем. Не се страхувам, че темата ми, при по-обстойно разглеждане, може да се стори някому тривиална. Боя се единствено, че мога да изглеждам самонадеян, подхващайки толкова обширен и важен въпрос. (8)

Деветнадесети век е велика епоха за фактите. «Това, което искам — казва г-н Градграинд в *Hard Times*, — са Факти. ...В живота се търсят единстве-

но фактите.» Историците на XIX век като цяло са съгласни с него. Когато през 30-те години на XIX век Ранке, основателно протестирайки срещу морализаторството в историята, отбелязва, че задачата на историка е «просто да покаже как е било в действителност (*wie es eigentlich gewesen*)», този не особено мъдър афоризъм има поразителен успех. Три поколения германски, британски и дори френски историци започват работа, произнасяйки вълшебните думи: «*Wie es eigentlich gewesen*», като заклинание, предназначено, подобно на повечето заклинания, да ги спаси от досадното задължение да мислят самостоятелно. Позитивистите, загрижени да очертаят изискванията си към историята като наука, допринасят с тежестта на влиянието си за този култ към фактите. Първо провери фактите, казват позитивистите, после прави своите заключения от тях. Във Великобритания този възглед за историята приляга идеално на емпирическата традиция, която преобладава в британската философия от Лок до Бърtrand Ръсел. Емпирическата теория на познанието предполага пълно разделение между субект и обект. Фактите, както и сетивните възприятия, въздействат върху наблюдателя от страни и са независими от неговото мислене. Процесът на възприятие е пасивен: чак след като възприеме данните, човек оказва въздействие върху тях. *The Shorter Oxford English Dictionary*, полезен, но тенденциозен труд на емпирическата школа, ясно посочва обособеността на двата процеса, определяйки фактите като «опитни данни, различни от заключенията». Ето това може да се нарече разумен възглед за историята. Историята представлява съвкупност от установени факти. Фактите са на разположение на историка в документи, надписи и т. н., изложени като риба на сергия. Историкът ги подбира, отнася ги вкъщи, приготвя ги и ги поднася така, както му харесва. Актън, чиито кулинарни вкусове са строги, иска да бъдат поднасяни натюр. В писмото си с инструкции към сътрудниците на първата *Cambridge Modern History* той обявява изискването, «че нашето Ватерлоо трябва да удовлетворява еднакво французи и англичани, германци и холандци, така че всеки да може да каже без проучване на списъка с автори кога епископът на Оксфорд е оставил

писалката си и кой — Феърбеърн или Гаске, Либерман или Харисън (9) я е взел.»³ Дори сър Джордж Кларк, колкото и да е критичен към мнението на Актън, противопоставя «здравата ядка на фактите» в историята на «околната каша от спорни интерпретации»⁴ — може би забравяйки, че меката част на плода е удостоверявана с повече внимание от здравата костилка. Първо уточни фактите си, след това се гмурни на свой риск сред подвижните пясъци на интерпретацията — това е основната мъдрост на емпирическата историческа школа. Кое-то ми припомня прочутата мисъл на големия либерал, журналиста Чарлс П. Скот: «Фактите са неприкосновени, мнението е свободно».

Сега такъв подход със сигурност няма да ни свърши работа. Не ще се впускам във философска дискусия относно естеството на знанията ни за миналото. Нека приемем за настоящите си цели фактите, че Цезар е преминал Рубикон и че в средата на стаята има маса, за факти от един и същи или сходен ред, нека приемем, че и двата факта проникват в нашето съзнание по един и същи или сходен начин и че и двата факта имат еднакво обективен характер по отношение на човека, който ги знае. Но дори в това смело и не много правдоподобно предположение аргументацията ни веднага се сблъсква с пречката, че не всички факти за миналото са исторически факти или са разглеждани като такива от историка. Какъв е критерият, който отличава историческите факти от другите факти за миналото?

Що е исторически факт? Този ключов въпрос трябва да разгледаме малко по-обстойно. Според логиката на здравия разум съществуват някои основни факти, които са едни и същи за всички историци и които, така да се каже, съставляват гръбнака на историята — например фактът, че битката при Хейстингс се е състояла през 1066 г. Но тази логика предизвиква две забележки. На първо място историкът не се занимава главно с факти като този. Несъмнено важно е да се знае, че голямата битка се е състояла през 1066 г., а не през 1065 г. или 1067 г. и че е била при Хейстингс, а не при Ийстборн или Брайтън. Историкът не трябва да бърка тези неща. Но когато се повдигат (10) въп-

роси от подобен род, спомням си бележката на Хаусмън, че «точността е задължение, а не качество»⁵. Да похвалим историка за неговата точност е все едно да похвалим архитекта, че използва добре изсъхнал дървен материал или правилно забъркан бетон за сградата си. Това е необходимо условие за работата му, но не е основната му функция. Точно за проблеми от този род историкът има право да се опира на тъй наречените «помощни науки» на историята — археология, епиграфика, нумизматика, хронология и т. н. От историка не се изискват специалните умения, позволяващи на експерта да определи произхода и датировката на фрагмент от керамика или мрамор, да разчете неясен надпис или да направи астрономически изчисления, необходими за установяването на точната дата. Тези така наречени основни факти, които са едни и същи за всички историци, обикновено принадлежат по-скоро към групата на суровите материали за историка, отколкото на самата история. Втората забележка е, че необходимостта да се установят тези основни факти се основава не върху качеството на самите факти, а върху *априорното* решение на историка. Въпреки мотото на Чарлс П. Скот, всеки журналист знае, че най-ефективният начин да се повлияе на мнението е подборът и систематизирането на подходящи факти. Прието е да се казва, че фактите говорят сами по себе си. Това, разбира се, не е истина. Фактите говорят само тогава, когато историкът се позовава на тях. Той решава на кои факти да даде думата и в какъв ред или контекст да стори това. Мисля, един герой на Пирандело казваше, че фактът е като торба — няма да се изпълне, ако не сложиш нещо в нея. Единствената причина за интереса ни да знаем, че битката се е състояла при Хейстингс през 1066 г., е, че историците я смятат за важно историческо събитие. Историкът е този, който е решил на свое основание, че преминаването на Цезар през незначителния поток Рубикон е исторически факт, докато преминаването на Рубикон от милиони други хора преди или след него не представлява интерес за никого. Фактът, че сте пристигнали в дадена сграда преди половин час пешком, на велосипед или с кола, е в същата степен факт за миналото, както и фактът,

че Цезар (11) е преминал Рубикон. Но този факт вероятно ще остане неизвестен за историците. Проф. Талкот Парсънс нарече някога науката «селективна система от познавателни ориентации за действителността»⁶. Навярно можеше да се каже и по-просто. Но историята, освен всичко друго, е и това. Историкът по необходимост действа избирателно. Вярата в здравата ядка на историческите факти, съществуващи обективно и независимо от интерпретацията на историка, е абсурдна заблуда, но е една от най-трудните за изкореняване.

Нека разгледаме процеса, чрез който обикновеният факт от миналото се превръща в исторически факт. На събора в Стейлибридж през 1850 г. продавач на джинджифилови сладки бил наричан до смърт от разярената тълпа в резултат на незначителен спор. Това исторически факт ли е? Преди една година на щях без притеснение да кажа «не». Случката е била записана от очевидец в някакви слабо известни мемоари⁷, но никога досега не съм видял тази случка да е оценена по достойнство и спомената от историк. Преди година д-р Китсън Кларк я цитира в своите *Ford Lectures* в Оксфорд⁸. Това прави ли я исторически факт? Мисля, че все още не. Настоящият ѝ статут, предполагам, е на предложена за членство в избрания клуб на историческите факти. Тя очаква само поддръжник на кандидатурата си и спонсори. Вероятно в следващите няколко години ще видим случката най-напред в бележките под линия, сетне в текстове на статии и книги за Англия през XIX век, а подир период от двадесет или тридесет години може да се окаже стабилен исторически факт. Другата вероятност е никой да не ѝ обърне внимание и тогава тя отново ще попадне в склада за ненужни исторически факти от миналото, отдето д-р Китсън Кларк учтиво се е опитал да я отърве. Какво ще определи коя от тези две възможности ще се осъществи? Ще зависи, мисля, от това, дали тезата или интерпретацията, в подкрепа на която д-р Китсън Кларк цитира този инцидент, е приета от другите историци като обоснована и значима. Това, дали случката ще придобие статут на исторически (12) факт, се превръща във въпрос на интерпретация. Този елемент на интерпретация влиза във всеки исторически факт.

Ще ми позволите ли един личен спомен? Когато преди много години изучавах антична история в този университет, имаше специален предмет «Гърция в периода на Персийските войни». Събрах петнадесет-двадесет тома по полиците на библиотеката си и допуснах, че разполагайки със записаните в тях факти, разполагам с всички факти, свързани с моя предмет. Нека предположим — което беше почти вярно, — че тези томове са съдържали всички факти, които са били вече известни тогава или са могли да бъдат известни. Нито веднъж не ми хрумна да се запитам по каква случайност или посредством какъв процес на заличаване този неголям подбор от факти, част от всички безчислени факти, които трябва някога да са били известни някому, е оцелял, за да се превърнат фактите във факти на историята *като такива*. Подозирам, че дори днес едно от очарованията на античната и средновековната история се състои в илюзията, която тя ни дава, че разполагаме с всички факти, заложили в лесно управляем компас: дразнешното различие между историческите факти и другите факти за миналото изчезва, защото малкото известни факти до един са исторически факти. Както Бюри, който работи върху двата периода, казва: «Летописите от античната и средновековната история са осеяни с лакуни»⁹. Историята е наречена огромен пъзел с много липсващи части. Но големият проблем не е в лакуните. Картината, която имаме за Гърция през V в. пр. Хр., е непълна преди всичко не защото толкова много части случайно са изгубени, а защото поначало е картина, създадена от малка група хора в град Атина. Знаем доста за това, как е изглеждала Гърция от пети век през очите на атинските граждани, но трудно ще открием какво е представлявала за спартанците, за коринтяните или за тиванците — да не говорим за персите, за славяните или за другите неатински граждани, обитаващи Атина. Нашата картина е била предварително избрана и предопределена за нас не толкова случайно, колкото от хора, които, съзнателно или не, са подтиквани от личните си възгледи и смятат, че фактите, подкрепящи тези възгледи, заслужават да бъдат съхранени. По същия начин, когато (13) прочетох в една съвременна история на Средновековието

то, че хората от тази епоха са били дълбоко религиозни, чудех се откъде знаем това и дали е истина. Почти всичко, което ни е известно като факти за средновековната история, е било подбрано за нас от поколения хронисти, които са се занимавали професионално с теорията и практиката на религията, по тази причина са я смятали за изключително важна и са записвали всичко, свързано с нея, но почти нищо друго. Представата за руския селянин като дълбоко религиозен човек е разрушена от революцията през 1917 г. Представата за средновековния човек като дълбоко религиозен, без значение дали е вярна или не, е нерушима, защото почти всички известни факти за него са предварително подбрани за нас от хора, които вярват в нея и искат останалите също да повярват. А изобилието от други факти, сред които вероятно бихме открили доказателства за обратното, се е попиляло безвъзвратно. Влиянието на изчезналите поколения историци, преписвачи и хронисти се установява извън възможността за позоваване върху примера на миналото. «Историята, която четем — казва проф. Баръкълф, сам специалист по средновековна история, — макар да се основава на факти, строго погледнато, изобщо не е фактическа, а представлява поредица от възприети мнения.»¹⁰

Ала нека се обърнем към различното, но не по-леко положение на съвременния историк. Историкът, занимаващ се с антична или средновековна история, може да се благодари на огромния процес на отсяване, който през годините му е поставил на негово разположение управляем корпус от исторически факти. Както Литън Стрейчи дяволито отбелязва, «незнанието е първият необходим реквизит на историка, незнание, което опростява и изяснява кои факти да бъдат подбрани и кои да бъдат пропуснати»¹¹. Когато се изкушавам, както понякога ми се случва, да завиждам на изключителната компетентност на колегите, занимаващи се с антична или средновековна история, намирам утеха в мисълта, че компетентността им се дължи главно на тяхното невежество по отношение на собствената им тема. Съвременният историк не се (14) радва на нито едно от предимствата на принудителното незнание. Той трябва да развие

това необходимо незнание за себе си и в колкото по-голяма степен успее да го стори, толкова повече се приближава до собственото си време. Пред него стои двояката задача да открие малкото значими факта, да ги превърне в исторически факти и да отхвърли множеството незначителни факти като неисторически. Но това противоречи на ереста на деветнадесети век, че историята представлява компилация от максимален брой неопровержими и обективни факти. Всеки, който стане привърженик на тази ерес, ще трябва да се откаже от историята като неподходящо занимание, да се заеме с филателия или със събиране на антики, или пък да свърши в лудница. Именно това е ереста, която през последните сто години имаше такова опустошително въздействие върху съвременните историци, които създадоха голямо и постоянно нарастващо количество скучни фактически истории, подробни специализирани монографии в Германия, във Великобритания и в САЩ. Става дума за набедени историци, знаещи все повече и повече за все по-малко и по-малко неща, потънали безследно в океан от факти. Предполагам, че тази ерес — а не мнимият конфликт между верността към либералните идеи и католицизма — кара Актън да изпитва чувство на безсилие като историк. В едно свое ранно есе той казва за учителя си Дьолингер: «Той не би писал при непълни материали, но за него материалите бяха винаги непълни.»¹² Тук Актън със сигурност произнася предварителна присъда над себе си, над странния феномен — историк, когото мнозина ще оценят като най-видния ръководител на Кралската¹³ катедра по съвременна история, който този университет някога е имал, но който не е писал история. Актън написва собствената си епитафия във встъпителните бележки към първия том на *Cambridge Modern History*, публикувана малко подир смъртта му, когато се оплаква, че изискванията, притискащи (15) историка, «заплашват да го превърнат от автор в съставител на енциклопедия»¹⁴. Излиза, че нещо е погрешно. Погрешна е вярата в неуморното и безкрайно натрупване на неоспорими факти като основи на историята, вярата, че фактите говорят сами за себе си и че не е възможно да разполагаме с прекалено много факти. Тази вяра по това

време е била толкова сляпа, та мнозина историци не са смятали за необходимо — и днес някои не смятат за необходимо — да си зададат въпроса: «Що е история?»

Фетишизирането на фактите през деветнадесети век е допълнено и оправдано от фетишизиране на документите. Документите са Кивотът на Завета в храма на фактите. Историкът се обръща към документите с благоговение и сведена глава и говори за тях с възхищение. Ако намерите нещо в документите, значи е било така. Но какво правят тези документи — декрети, договори, арендаторски списъци, сини книги¹⁵, официална кореспонденция, лични писма и дневници, какво ни казват те? Нито един документ няма да ни каже нещо повече от това, което авторът на документа е мислел. Какво е мислел, че се е случило, какво си е мислел, че трябва да се случи или ще се случи, или може би само какво е искал другите да помислят, че е мислил, или дори просто какво самият той мисли, че си е мислел. Нито един документ не означава нищо, докато историкът не почне да работи по него и не го разчете. Фактите, независимо дали са намерени в документи или не, трябва също да бъдат преработени от историка, преди да ги използва. Той може да ги използва, ако имам право да се изразя така, в процеса на преработка.

Нека илюстрирам това, което се опитвам да кажа, чрез добре познат ми пример. Когато Густав Штреземан, министър на външните работи на Ваймарската република, умира през 1929 г., той оставя след себе си огромно количество — 300 пълни кутии документи: официални, полуофициални и лични, почти всички отнасящи се до шестте години, през които заема поста външен министър. Естествено приятелите и роднините му си мислят, че в памет на такъв велик човек като него трябва да бъде издигнат монумент. Верният му секретар Бернхард се залавя за работа и подир три години се появяват три огромни тома, по около 600 страници (16) всеки, с избрани документи от тези 300 кутии, с впечатляващото заглавие *Stresemanns Vermaechtnis*¹⁶. При други обстоятелства самите документи са щели да гният в някое мазе или на някой таван и да

изчезнат завинаги, или може би след стотина или повече години някой любопитен учен е щял да се натъкне на тях и да си постави за цел да ги сравни с текста на Бернхард. Но се случва нещо далеч по-драматично. През 1945 г. документите попадат в ръцете на британското и американското правителства, които преснемат голяма част от тях и предоставят филмите на разположение на учените от Държавния архив в Лондон и Националния архив във Вашингтон, така че, ако проявим достатъчно търпение и любопитство, можем да разберем точно какво е направил Бернхард. То не е нито много необикновено, нито много шокиращо. След смъртта на Штреземан западната му политика се увенчава с поредица брилянтни успехи — Локарно, приемането на Германия в Обществото на народите, плановете Дауес¹⁷ и Йънг и американските заеми, изтеглянето на съюзническите окупационни войски от Рейнската зона. Това изглежда най-важната и оценена по достойнство част от външната политика на Штреземан и не е неестествено, че именно нея Бернхард е трябвало да представи по-обстойно при подбора на документи. От друга страна, източната политика на Штреземан, отношенията със Съветския съюз, като че ли не водят до нищо особено и след като повечето документи за преговорите, които са дали незначителни резултати, не са толкова интересни и не добавят нищо към репутацията на Штреземан, процесът на подбор при тях е бил по-строг. В действителност Штреземан отделя далеч по-постоянно и по-голямо внимание на отношенията със Съветския съюз и те играят далеч по-голяма роля във външната му политика като цяло, отколкото читателят на подбора, направен от Бернхард, може да предположи. Допускам, че томовете на Бернхард приличат на множество публикувани сборници документи, с които обикновеният историк е безусловно свързан. (17)

Това не е краят на моята история. Скоро след публикацията на томовете на Бернхард Хитлер идва на власт. В Германия името на Штреземан е предадено на забвение и томовете излизат от обръщение. Много, вероятно по-голямата част, от екземплярите със сигурност са били унищожени. Днес *Strese-*

manns Vermaechtnis е доста рядка книга. Но на Запад известността на Штреземан продължава да бъде голяма. През 1935 г. един английски издател публикува съкратен превод на труда на Бернхард — избрано от подбора на Бернхард. Може би една трета от оригинала липсва. Сътън, известен преводач от немски език, си свършва работата доста компетентно и добре. Английската версия, обяснява той в предговора, е «незначително съкратена, като са пропуснати само някои документи с по-преходно значение..., не толкова интересни за английските читатели или студенти»¹⁸. И този подход е доста естествен. Но в резултат източната политика на Штреземан, веднъж вече недостатъчно представена от Бернхард, се отдалечава все повече от погледа и Съветският съюз присъства в томовете на Сътън само като случаен и по-скоро нежелан досадник в преобладаващо западната външна политика на Штреземан. Вече спокойно можем да кажем, че според всички, с изключение на някои специалисти, Сътън, а не Бернхард — и още по-малко самите документи, — представлява за западния свят автентичният глас на Штреземан. Дали защото документите са унищожени от бомбардировки през 1945 г., дали защото споменатите тонове на Бернхард са изчезнали, но автентичността и правото на Сътън никога няма да бъдат поставени под въпрос. Много печатни сборници от документи, приети с благодарност от историците поради липса на оригиналите, почиват на далеч по-несигурна основа.

Но аз искам да придвижа историята крачка напред. Нека забравим за Бернхард и Сътън и да се благодарим, че можем при желание да се допитаме до автентичните документи на Штреземан в качеството му на главен участник в някои важни събития от съвременната европейска история. Какво ни казват документите? Сред всичко останало те съдържат протоколи от около стотина разговора на Штреземан със съветския посланик в Берлин и от (18) приблизително толкова с Чичерин. Тези протоколи имат следната обща особеност. Те представят Штреземан като човек, който играе водеща роля в разговорите, и разкриват аргументите му като винаги добре представени и убедителни, докато те-

зи на неговия партньор — в по-голямата им част — като недостатъчни, объркани и неубедителни. Това е позната характерна черта на всички записи на дипломатически разговори. Документите не ни казват какво се е случило, а само какво Штреземан смята, че се е случило. Не Сътън или Бернхард, а самият Штреземан е започнал процеса на преработка. И ако притежаваме, да речем, записите на Чичерин на същите тези разговори, от тях ще узнаем единствено какво Чичерин си е мислил, а какво действително се е случило — ще трябва тепърва да се възстановява в съзнанието на историка. Разбира се, фактите и документите са важни за историка. Но не бива да се фетишизират. Сами по себе си те не конституират историята, а съдържат все още непълен отговор на досадния въпрос: «Що е история?»

Тук бих искал да кажа няколко думи по проблема, защо историците на XIX век като цяло не проявяват интерес към философията на историята. Терминът е въведен от Волтер и оттогава насетне се използва в различни значения, но ще прибягна до него, ако въобще го употребявам, за да дам нашия отговор на въпроса: «Що е история?» За интелектуалците от Западна Европа деветнадесети век представлява уютен период, излъчващ увереност и оптимизъм. Фактите като цяло са задоволителни и склонността за тях да се задават неудобни въпроси съответно е слаба. Ранке благочестиво вярва, че божественото провидение ще се погрижи за значението на историята, ако той се погрижи за фактите. Буркхарт с много по-съвременен лек цинизъм споделя наблюдението си, че «не сме посветени в целите на вечната премъдрост». Проф. Бътърфийлд през 1931 г. с видимо удовлетворение отбелязва, че «историците отразяват в по-голяма степен естеството на нещата и дори естеството на собствения си предмет»¹⁹. Д-р А. Л. Раус, мой предшественик, водил същия лекционен курс, оправдано по-критично пише относно книгата за Първата световна война *The World Crisis* на сър Уинстън Чърчил, че съперничейки на *История на Руската революция* от Троцки по индивидуалност, яснота и (19) жизненост, в едно отношение стои по-ниско — зад нея няма «никаква философия на исто-

рията»²⁰. От британските историци не може да се изкопни нищо, не защото вярват, че историята няма смисъл, а защото вярват, че смисълът ѝ се подразбира и е очевиден сам по себе си. Либералният възглед на XIX век за историята е много сходен с икономическото учение за *laissez-faire* — също така резултат от спокойно и самоуверено разбиране за света. Нека всеки се заеме със своята конкретна работа, а «невидимата ръка» ще се погрижи за универсалната хармония. Самите исторически факти са демонстрация на върховния факт за благотворния и очевидно безкраен прогрес към по-високи цели. Това са години на невинност и историците се разхождат из Райската градина без никаква философия, която да ги прикрива, голи и безсрамни пред Бога на историята. Оттогава сме познали Греха и сме преживели Грехопадението, а историците, които в наши дни претендират, че могат да минат без философия на историята, просто се опитват напразно и стеснително, като членове на нудистка колония, да пресъздадат Райската градина в кътче от своя двор. Днес неудобният въпрос повече не може да бъде отбягван.

През последните петдесет години е свършена доста сериозна работа по въпроса: «Що е история?» Първите предизвикателства към учението за първенството и автономията на историческите факти идват през 80-те и 90-те години на XIX век от Германия, страната, която направи толкова много, за да обърка удобното царуване на либерализма на XIX век. Философите, които отправят това предизвикателство, сега не са нищо повече от имена. Дилтай е единственият измежду тях, който днес получава малко закъсняло признание във Великобритания. Към края на XIX век доверието и благоденствието в Обединеното кралство са все още твърде големи, за да бъде обърнато някакво внимание на еретиците, които атакуват култа към фактите. Но в началото на новия век факелът преминава в Италия, където Кроче започва да излага философия на историята, която явно е заимствана до голяма степен от германските (20) майстори. Цялата история е «съвременна история, заявява Кроче²¹, имайки предвид, че историята се състои основно в това да се види миналото през

очите на настоящето и в светлината на неговите проблеми и че основната работа на историка е не да регистрира, а да оценява, защото, ако той не оценява, как ще узнае какво си струва да бъде регистрирано? През 1910 г. американският философ Карл Бекер твърди, използвайки преднамерено провокативен език, че «историческите факти не съществуват за никой историк, докато той самият не ги създаде»²². До този момент такива предизвикателства почти не се забелязват. Кроче почва да добива доста голяма популярност във Франция и Великобритания чак след 1920 г. Вероятно не защото Кроче е проницателен мислител или по-добър стилист от германските си предшественици, а защото подир Първата световна война фактите, изглежда, се усмихват по-малко благосклонно, отколкото в годините преди 1914, и по тази причина сме по-податливи на философията, която се стреми да отслаби техния престиж. Кроче оказва силно влияние върху оксфордския философ и историк Колингууд, единственият британски мислител в настоящия век, който има сериозен принос във философията на историята. Той не доживява да напише систематичната монография, която планира, но публикуваните и непубликуваните му материали по темата са събрани след неговата смърт в книга със заглавие *The Idea of History*, която се появява през 1945 г.

Възгледите на Колингууд могат да бъдат обобщени по следния начин. Философията на историята не се занимава с «миналото само по себе си», нито с «мисленето на историка за миналото само по себе си», а и с «двете неща във взаимовръзката им». (Тази мисъл отразява двете съвременни значения на думата «история» — изследване, (21) проведено от историка, и поредица от минали събития, които той изследва.) «Миналото, което историкът изучава, не е мъртво минало, а минало, което в известен смисъл все още живее в настоящето.» Но миналото действие е мъртво, т. е. без значение е за историка, докато той не разбере какво стои зад това действие. Следователно «цялата история е история на мисълта» и «историята е възстановка в ума на историка на мисълта, чиято история той изучава». Пресъздаването на миналото в съзнани-

ето на историка е подчинено на емпиричните данни. Но само по себе си то не е емпиричен процес и не може да се състои в просто изложение на фактите. Напротив, процесът на пресъздаване обуславя подбора и интерпретацията на фактите. Всъщност той прави фактите исторически. «Историята — твърди проф. Аукшот, който в това отношение се доближава до възгледа на Колингууд — е опитът на историка. Тя не е «създадена» от никой друг, освен от историка. Да се пише история е единственият начин за създаването ѝ.»²³

Тази остра критика, въпреки че може да породи сериозни резерви, изважда на бял свят някои пренебрегнати истини.

На първо място историческите факти никога не стигат до нас «чисти», тъй като не съществуват и не могат да съществуват в чист вид, те винаги са пречупени през мисълта на този, който ги записва. Оттук следва, че когато се заемем с някой исторически труд, вниманието ни най-напред трябва да се насочи не към фактите, които той включва, а към историка, който го е написал. Нека дам за пример големия историк, в чиято чест са учредени тези лекции и чието име те носят. Тривелиън, както сам ни казва в автобиографията си, е «възпитан в доста темпераментната традиция на вигите»²⁴ и надявам се, не би се отказал от титлата, ако съм го описал като последния по ред, но не по значение измежду големите английски либерални историци в традицията на вигите. Не случайно той проследява родословното си дърво от великия историк либерал Джордж Ото Тривелиън до Маколи, без съмнение най-големия сред историците либерали. Най-добрият и зрял труд на д-р Тривелиън, *England under (22) Queen Anne*, е написан на тази основа и добива пълния си смисъл, когато се чете на тази основа. Авторът действително не оставя възможност на читателя да постъпи другояче. Защото, следвайки техниката на познавачите на детективски романи, ако първо прочетете края, на последните няколко страници на третия том ще откриете най-доброто познато ми резюме на тъй наречената в наши дни вигска интерпретация на историята и ще видите, че това, което Тривелиън се опитва да направи, е да проследи произхода и развитието на вигска-

та традицията и да я обхване безпристрастно и точно в годините подир смъртта на основателя ѝ — Уилям III. Макар вероятно тази интерпретация да не е единствената възможна интерпретация на събитията от управлението на кралица Анна, тя е обоснована и в ръцете на Тривелиън се превръща в плодотворна интерпретация. Но за да можете да я оцените в пълна мяра, трябва да разберете какво прави историкът. Тъй като, както казва Колингууд, историкът трябва да възстанови мислено какво е ставало в съзнанието на неговите *dramatis personae*, читателят на свой ред също трябва да възстанови какво става в съзнанието на историка. Изследвайте историка, преди да изследвате фактите. Това в края на краищата не е много трудноразбираемо. Според този принцип вече е постъпил един интелигентен студент, който, когато му препоръчали да прочете разработка на големия учен Джоунс от Св. Джуд, отишъл при свой приятел от Св. Джуд да го попита що за човек е Джоунс и какви бръмбари му се въртят в главата. Когато четете исторически труд, винаги се ослушвайте за бръмчене. Ако не можете да доловите нищо, то или вие сте глух, или вашият историк е тъп. Фактите в действителност не са като риба на пазарска сергия. Те са като риба, плуваща в огромен, понякога непристъпен океан, и какво ще улови историкът зависи отчасти от късмета, но най-вече от това, в коя част на океана ще лови и какви такъми за риболов си е избрал — разбира се, тези два фактора се определят от размера на рибата, която желае да хване. Общо взето историкът ще улови онзи вид факти, които иска. Историята означава интерпретация. Действително, обръщайки мисълта на сър Джордж Кларк с главата надолу, ако нарека историята «здрава ядка на интерпретацията, заобиколена от каша спорни факти», моето изказване несъмнено ще бъде едностранчиво и подвеждащо, ала независимо от всичко осмелявам се да мисля, че това ще е една оригинална мисъл. (23)

Втората идея е доста по-позната. Отнася се до това, че на историка му е необходимо творческо разбиране за начина на мислене на хората, с които се занимава, за идеята, която стои зад действията им. Казвам «творческо разби-

ране», не «симпатия», понеже симпатията предполага наличието на съгласие. Деветнадесети век е със слаби постижения по средновековна история, тъй като е твърде отвратен от суеверните вярвания на Средновековието и от варварщината, която внушават, за да има каквото и да било творческо разбиране за средновековните хора. Или да вземем твърде недоброжелателната забележка на Буркхарт за Тридесетгодишната война: «Скандално е за едно вероизповедание, независимо дали е католическо или протестантско, да поставя собствено то си спасение над обединението на нацията»²⁵. Изключително трудно е за либералния историк на деветнадесети век, възпитан да вярва, че е правилно и достойно да се убива в защита на своята страна, а е грешно и осъдително да се убива в защита на своята религия, да вникне в душевното състояние на тези, които са взели участие в Тридесетгодишната война. Този тип затруднение е особено силно в областта, в която аз работя. По-голяма част от написаното през последните десет години в англоезичните страни за Съветския съюз и съответно в Съветския съюз за англоезичните страни е опорочено от невъзможността да се постигне дори най-елементарна доза творческо разбиране за това, което става в съзнанието на другия, така че думите и действията на другата страна винаги да изглеждат зловредни, безсмислени или двулични. Не може да се пише история, докато историкът не установи някакъв вид контакт с мисленето на онези, за които пише.

Третата идея е, че ние можем да видим миналото и да постигнем разбиране на миналото само през очите на настоящето. Историкът е част от своето време и е свързан с него чрез ситуациите на човешкото съществуване. Самите думи, които използва — думи като демокрация, империя, война, революция, — имат актуални за времето си конотации, от които той не може да ги отдели. Историките по стара история използват думи *kato polis* и *plebs* в оригинал, само за да покажат, че не са попаднали в капана. Но това не им помага.

(24) Те също, живеейки в настоящето, не могат да се самозалъгват относно миналото, като използват непознати или остарели думи, не повече, отколкото ис-

ториците, занимаващи се с гръцка или римска история, биха станали известни, ако провеждаха лекциите си в *chlamys* или *toga*. Наименованията, с които френските историци един подир друг описват парижката тълпа, изиграла толкова важна роля във Френската революция — *les sans-culottes, le peuple, la canaille, les bras-nus*, — представляват за тези, които знаят правилата на играта, манифести на политическа принадлежност и на лична интерпретация. Историкът вече е длъжен да избира — употребата на езика му забранява да бъде неутрален. Въпросът не е само в думите. През последните сто години измененият баланс на силите в Европа преобърна отношението на британските историци към Фридрих Велики. Измененият баланс на силите вътре в християнството, между католическата църква и протестантството, доведе до дълбока промяна на тяхното отношение към фигури като Лойола, Лутер и Кромвел. Достатъчно е само бегло познаване на разработките на френските историци от последните четиридесет години по проблемите на Френската революция, за да се разбере колко дълбоко е била повлияна работата им от Руската революция през 1917 г. Историкът принадлежи не на миналото, а на настоящето. Проф. Тревър-Роупър ни казва, че историкът «е длъжен да обича миналото»²⁶. Това е съмнителна постановка. Любовта към миналото може лесно да се приеме като израз на носталгичния романтизъм на старите хора и на старите общества, като признак за загуба на вяра и интерес към настоящето или бъдещето²⁷. *Клише след клише* — аз бих предпочел онова за освобождаването на човека от «влиянieto на миналото». Предназначението на историка не е нито да обича миналото, нито да се освобождава от миналото, а да го изучава и схваща като ключ за разбирането на настоящето. (25)

Дотук представих прозренията, които мога да нарека възгледи на Колингууд за историята. Време е да взема под внимание някои опасности. Изтъкването на ролята на историка в създаването на история клони — придържайки се към логичното заключение — към изключване на каквато и да е обективна история въобще. Историята е това, което историкът е сътворил. Изглежда в ня-

какъв момент Колингууд действително е стигнал до това заключение. Ето какво гласи една непубликувана бележка, цитирана от неговия редактор:

*Св. Августин възприема историята от гледна точка на ранния християнин, Тилмон — от позицията на французин от седемнадесети век, Гибън — на англичанин от осемнадесети век, Момзен — на германец от деветнадесети век. Безсмислено е да се пита коя гледна точка е правилната. Всяка една е единствената възможна за човека, който я е възприел*²⁸.

Това води до тотален скептицизъм като изразения в бележката на Фруд, че историята е «детски набор от букви, с помощта на които можем да изпишем всяка дума, която пожелаем.»²⁹ Колингууд, в реакцията си срещу «историята, създавана с ножици и лепило», срещу разбирането за историята като проста компилация на факти, опасно се приближава до разглеждането на историята като нещо, извлечено от човешкия ум, и се връща обратно към заключението, до което стига сър Джордж Кларк в пасажа, който цитирах по-горе, че «няма «обективна» историческа истина». Вместо теорията, че историята няма смисъл, ни се предлага теория за безкрайността на значенията, нито едно от които не е по-вярно от друго, която означава приблизително същото. Втората теория със сигурност е толкова несъстоятелна, колкото и първата. Не може да се каже, че щом планината изглежда така, сякаш приема различни форми от различни ъгли, обективно тя въобще няма форма, нито пък че има безкрайни форми. Не може да се каже, че щом интерпретацията играе необходима роля в установяването на историческите факти и щом като не съществува напълно обективна интерпретация, то всички интерпретации (26) са еднакво добри и историческите факти по принцип не се поддават на обективна интерпретация. На по-късен етап ще разгледам какво точно се има предвид под обективност в историята.

В хипотезата на Колингууд е заложена една още по-голяма опасност.

Ако на историка му се налага да гледа своя исторически период през очите на собственото си време и да изследва проблемите на миналото като ключ към тези от настоящето, няма ли той да има чисто прагматичен поглед към фактите и да поддържа, че критерий за вярна интерпретация е съответствието с някаква настояща цел? Според тази хипотеза историческите факти са нищо, удобството от гледна точка на интерпретацията е всичко. Ницше вече е формулирал принципа: «За нас погрешността на едно мнение не е възражение срещу това мнение... Въпросът е до каква степен то е меродавно, живото- и видосъхраняващо, може би дори видосъздаващо.»³⁰ Американските прагматици следват — не тъй категорично и не тъй всеотдайно — същата линия. Знанието е знание с някаква цел. Валидността на знанието зависи от валидността на целта. Но дори и когато такава теория не е изповядвана, практиката често е не по-малко обезпокоителна. В областта на моите изследвания съм виждал твърде много примери за екстравагантна интерпретация, пренебрегваща фактите, без да се впечатлява от наличието на подобна опасност. Не е учудващо, че внимателният прочит на някои по-крайни произведения на съветската и антисъветските историографски школи понякога могат да предизвикат определена носталгия по илюзията на деветнадесети век за чиста история на фактите.

Как тогава в средата на ХХ век трябва да определим задължението на историка към фактите му? Вярвам, че през последните години съм прекарал достатъчен брой часове в издирване и четене на документи, за да запълня историческия си разказ с точни факти и бележки под линия и да избегна укора, че се отнасям към фактите и документите твърде пренебрежително. Дългът на историка да уважава своите факти не се изчерпва със задължението да проверява дали фактите му са точни. За създаването на историческа картина той трябва да потърси всички вече известни и подлежащи на издирване факти, които са релевантни в един или друг смисъл на (27) темата, по която работи, и на предложената интерпретация. Ако иска да обрисова англичанина от Викторианската епоха като морално и разумно същество, той не бива да забравя какво се е

случило на панаира в Стейлибридж през 1850 г. Но това всъщност не означава, че може да елиминира интерпретацията, която е жизнено необходима на историята. Лаиците — да речем приятели от извънакадемичните среди или приятели от други академични дисциплини — понякога ме питат как историкът пристъпва към работа, когато пише история. Най-обичайното предположение е, че историкът разделя работата си на две ясно обособени, отделни фази или периоди. Първо, той прекарва дълъг подготвителен период в четене на източници и запълване на бележника си с факти. Когато този период приключи, оставя настрана източниците си, изважда бележника си и почва да пише своята книга от началото до края. Това — по мое мнение — е неубедителна и неправдоподобна картина. Колкото до мене, когато попадна на някой измежду малкото документи, които представляват — по мое мнение — основни извори, желанието ми става твърде силно и начевам да пиша — не е задължително да е отначалото, може и отнякъде, отдето и да е. Оттук насетне четенето и писането вървят едновременно. Докато чета, правя добавки към писаното, съкращавам, прекроявам го наново, зачерквам. Четенето пък се направлява, насочва и обогатява от писането. Колкото повече пиша, толкова по-добре знам какво търся, толкова по-добре разбирам значението и връзките на това, което откривам. Някои историци вероятно вършат цялото това подготвително писане в главите си, без да използват молив, хартия или пишеща машина, точно както някои хора играят шах наум, без да са им нужни шахматна дъска и партньори. Завиждам на този талант, ала не мога да му подражавам. Убеден съм обаче, че за всеки уважаващ себе си историк тези два процеса, които икономистите наричат «входяща» и «изходяща» информация, вървят едновременно и на практика са части от единен процес. Ако се опитате да ги разделите или да дадете предимство на единия или на другия, ще попаднете във властта на една от двете ереси. Или ще напишете компилат без смисъл и значимост, или ще напишете пропаганда или историческа фикция, или просто ще използвате фактите на миналото, за да разкрасите някакво писание, което няма нищо общо с историята. (28)

Следователно нашето изследване за отношението на историка към историческите факти се натъква на едно, както изглежда, несигурно положение. Преминаваме деликатно между Сцила на несъстоятелната теория за историята като обективна компилация от факти, на категоричното предимство на факта над интерпретацията, и Харибда на също толкова несъстоятелната теория за историята като субективен продукт на мисленето на историка, който установява историческите факти и ги управлява в процеса на интерпретацията, между възгледа за историята с център на тежестта в миналото и възгледа за историята с център на тежестта в настоящето. Но положението ни не е толкова несигурно, колкото изглежда. В тези лекции отново ще се възправим пред същата дихотомия между факт и интерпретация, но под друга форма — конкретно и общо, емпирично и теоретично, обективно и субективно. Отразяването на човешката природа поставя историка в затруднено положение. Човек, с изключение може би на най-ранното детство и много дълбоката старост, не се включва изцяло в обкръжаващата го среда и не зависи безусловно от нея. От друга страна, той никога не е напълно независим от нея и не ѝ е безусловен господар. Отношението на човека към обкръжаващата го среда е отношението на историка към темата му. Историкът не е нито смирен роб, нито тираничен господар на фактите. Отношението между историка и фактите е отношение между равноправни страни, двустранен процес. Както всеки работещ историк знае (ако спре, за да разсъди какво прави, докато мисли и пише), историкът се заема с продължителен процес на моделиране на фактите според интерпретацията и на интерпретацията според фактите. Невъзможно е да се припише предимство на едното пред другото.

Историкът започва с временен подбор на фактите и временна интерпретация, в светлината на която този подбор е направен както от другите, така и от него самия. Докато историкът работи, и интерпретацията, и подборът, и подредането на фактите са подложени на едва доловими и може би отчасти неосъзнати промени от взаимодействието между тях. Това реципрочно действие

включва също така реципрочност между настояще и минало, след като историкът е част от настоящето, а фактите принадлежат на миналото. Историкът и историческите факти са си взаимно необходими. (29)

Историкът без фактите е като без корени и смисъл, фактите без своя историк са мъртви и нямат значение. Следователно първият ми отговор на въпроса: «Що е история?», е следният: продължителен процес на взаимодействие между историка и фактите, непрекъснат диалог между настоящето и миналото. (30)

ГЛАВА II

ОБЩЕСТВОТО И ИНДИВИДЪТ

Въпросът, който изниква на първо място — обществото или индивидът, — прилича на въпроса за кокошката и яйцето. Независимо дали ще го разглеждате като логически или исторически въпрос, не е възможно по какъвто и да е начин да формулирате твърдение за него, което да не може да бъде оборено от противоположна и също толкова едностранчива формулировка. Обществото и индивидът са неделими. Те са необходими и допълващи се едно друго, а не противоположни понятия. По известните думи на Дън, «никой човек не е самостен остров», «всеки човек е част от континент, част от цялото»³¹. Това е един от аспектите на истината. От друга страна, да вземем мисълта на класическия индивидуалист Джон С. Мил: «Събрани заедно, хората не придобиват друг вид същност.»³² Разбира се, че не. Но е заблуда да се предполага, че те са съществували или че са притежавали някаква същност, «преди да са събрани заедно». Щом се родим, светът започва да работи върху нас и да ни превръща от просто биологически в социални единици. Всяко човешко същество, във всеки етап от историята или праисторията, е родено в общество и от най-ранните си години е моделирано от това общество. Езикът, на който говори, не е лично наследство, а социална придобивка от групата, в която израства. И езикът, и средата помагат да се определи характерът на неговото мислене, най-ранните си идеи дължи на другите. Както добре беше казано, индивидът, отделен от обществото, би бил ням и лишен от разум. Трайното очарование на мита за Робинзон Крузо се дължи на опита да бъде представен индивид, независим от обществото. Опитът се проваля. Робинзон не е абстрактен индивид, а англичанин от Ню Йорк. Той носи със себе си Библия и се моли на племенния си Бог. (31) Митът бързо му дарява неговия Петкан и създаването на едно ново общество започва. Другият съответстващ на темата мит е този за Кирилов от книгата на Достоевски «Бесове». Кирилов се самоубива, за да демонстрира абсолютната си

свобода. Самоубийството е единственото абсолютно свободно действие, достъпно за отделния човек. Всяко друго действие по един или друг начин демонстрира принадлежността му към обществото³³.

Най-вече антрополозите считат, че примитивният човек е по-малко индивидуален и обикновено по-пълно моделиран от своето общество, отколкото цивилизованият човек. Това твърдение съдържа елемент на истина. По-примитивните общества са по-еднородни, в смисъл че изискват и създават възможности за доста по-малко разнообразие на индивидуалните умения и занятия от по-сложните и напреднали общества. В този смисъл нарастващата индивидуализация е необходим продукт на съвременното развито общество и протича през всичките му дейности отгоре до долу. Но ще бъде сериозна грешка да противопоставяме процеса на индивидуализацията на нарастващата сила и сплотеност на обществото. Развитието на обществото и развитието на индивида вървят ръка за ръка и взаимно се обуславят. Наистина това, което разбираме под сложно или развито общество, е общество, в което взаимната зависимост на индивидите приема развити и сложни форми. Би било опасно да приемем, че силата на съвременната национална общност да моделира характера и мисленето на своите индивидуални членове и да създава определена степен на съгласие и еднообразие сред тях е не по-малка от тази на примитивната племенна общност. Старата концепция за националния характер като основаващ се на биологически различия е оборена отдавна, но различията в националния характер, произтичащи от различния национален фон на обществото и образованието, трудно могат да бъдат отхвърлени. Тази неуловима същност на «човешката природа» варира доста в различните страни и през различните столетия, така че не е трудно (32) да се разглежда като историческо явление, формирано от преобладаващите обществени условия и обичаи. Съществуват множество различия между — да речем — американци, руснаци и индианци. Но някои, вероятно най-важните, от тези различия са приели формата на различна нагласа към обществените отношения между индивидите или с други ду-

ми — към начина, по който обществото трябва да бъде устроено, така че изследването на различията между индивидуалните американско, руско и индианско общества като цяло може да се окаже най-добрият начин за изследване на индивидите американци, руснаци и индианци. Цивилизованият човек, както и примитивният човек, е моделиран от обществото точно толкова ефективно, колкото и обществото е моделирано от него. Не можете да имате яйца без кокошка, както не можете да имате и кокошка без яйца.

Не е необходимо да се спираме на тези толкова очевидни истини, а на факта, че са били неясни за нас през забележителния и изключителен исторически период, от който западният свят едва-едва изплува. Култът към индивидуализма е един от най-дълбоко проникналите съвременни исторически митове. Съгласно известното ни описание в *Културата на Ренесанса в Италия* от Буркхарт, втората част на която носи подзаглавие «Развитието на индивида», култът към индивида започва през Ренесанса, когато човекът, който до този момент е «осъзнавал себе си само като част от раса, народ, партия, семейство или общност», най-сетне «се превръща в одухотворен индивид и се познава като такъв». По-късно култът се свързва с възхода на капитализма и на протестантството, с началото на индустриалната революция и с доктрините *laissez-faire*. Правата на човека и гражданина, прокламирани от Френската революция, са права на индивида. Индивидуализмът е основата на голямата философия на XIX век — утилитаризма. Есето на Морли *On Compromise*, характерен документ на викторианския либерализъм, нарича индивидуализма и утилитаризма «религия на човешкото щастие и просперитет». «Груб индивидуализъм» е основният лозунг на човешкия прогрес. Това може да бъде отлично звучащ и обоснован анализ на идеологията на конкретна историческа епоха, но аз искам да стане ясно, че нарастващата индивидуализация, която съпътства възхода на съвременния свят, е нормален процес за напредващата (33) цивилизация. Социалната революция издига нови социални групи на силни позиции. Тя функционира както винаги благодарение на личности и предлага нови възможности за

индивидуално развитие. Доколкото в ранните етапи на капитализма производството и разпределението са главно в ръцете на отделни индивиди, идеологията на новия обществен ред подчертава силно ролята на индивидуалната инициатива в обществения ред. Но целият процес е социален процес, представляващ специфичен етап в историческото развитие, и не може да бъде обяснен с бунта на индивидите срещу обществото или с освобождаването на индивидите от социалните ограничения. Много признаци подсказват, че дори в западния свят, който е център на това развитие и на тази идеология, този исторически период е достигнал своя край. Не е необходимо тук да подчертавам възхода на така наречената демокрация на масите или на постепенното изместване на преобладаващо индивидуалните от преобладаващо колективните форми на стопанско производство и организация. Но идеологията, породена от този дълъг и плодотворен период, все още е господстваща сила в Западна Европа и сред англоговорящите страни. Когато говорим абстрактно за напрежението между свободата и равенството или между индивидуалната свобода и социалната справедливост, склонни сме да забравим, че битките не се водят между абстрактни идеи. Не съществува борба между индивидите като такива и обществото като такова, а между групи индивиди в обществото, като всяка група се стреми да наложи социалната политика, благоприятна за нея, и да осуети социалната политика, неблагоприятна за нея. Индивидуализмът, вече не в смисъл на голямо социално движение, а на погрешно противопоставяне между индивид и общество, днес се превръща в лозунг на заинтересована група и поради противоречивия си характер — в пречка да разберем това, което става по света. Нямам какво да кажа срещу култа към индивида в смисъла му на протест срещу първерзията, възприемаща индивида като средство и обществото или държавата като цел. Но няма да постигнем истинско разбиране на миналото, нито на настоящето, ако се опитваме да работим с понятието за абстрактен индивид, отделен от обществото.

И това най-сетне ме отвежда до целта на дългото ми отклонение. Спо-

ред общоприетия възглед историята е нещо, писано от индивиди (34) за индивиди. Този възглед със сигурност е възприет и насърчаван от либералните историци на деветнадесети век и по същество не е неправилен. Но сега изглежда опростен и прекалено неточен и трябва да го изследваме по-подробно. Знанието на историка не е изключително индивидуално притежание. По всяка вероятност хора от много поколения и много различни страни участват в натрупването му. Хората, чиито действия историкът изследва, не са изолирани индивиди, действащи във вакуум. Те действат в социален контекст и подбудени от общество, останало в миналото. В предходната си лекция описах историята като процес на взаимодействие, на диалог между историка в настоящето и фактите на миналото. Сега искам да изследвам относителната тежест на индивида и социалните елементи от двете страни на уравнението. До каква степен историците са отделни индивиди и до каква степен — рожби на своето общество и своето време? До каква степен историческите факти са факти за отделни индивиди и до каква — социални факти?

Значи историкът е индивидуално човешко същество. И като другите индивиди той също е обществено явление, едновременно рожба и съзнателно или несъзнателно — говорител на обществото, към което принадлежи. В това си качество той подхожда към фактите на историческото минало. Понякога говорим за хода на историята като за «движеща се процесия». Метафората е достатъчно хубава, при условие че не изкушава историка да мисли за себе си като за орел, оглеждащ пейзажа от самотна скала, или като за видна личност, приемаща парад. Нищо подобно! Историкът е просто неясна фигура, крачеща напред в някоя част на процесията. И както процесията се вие, отклонявайки се веднъж надясно, веднъж наляво, а понякога връщайки се назад, относителните местонахождения на различните части на процесията непрекъснато се променят, така че съвсем спокойно може да се създаде усещане например, че днес сме по-близо до Средновековието, отколкото нашите пра-прадядовци преди един век, или че времето на Цезар е по-близо до нас, отколкото времето

на Данте. С напредването на процесията, а и на историята с нея, непрекъснато се появяват нови перспективи, нови гледни точки. Историкът е част от историята. Мястото, на което се оказва в процесията, определя ъгъла, под който вижда миналото. (35)

Този триуизъм е също тъй верен, когато периодът, разглеждан от историка, е отдалечен от неговото собствено време. Когато изучавах антична история, класическите трудове по този предмет бяха — и вероятно все още са — *История на Гърция* на Гроут и *История на Рим* на Момзен. Гроут, просветен радикал и banker, писал през 40-те години на XIX век, въплъщава стремежите на развиващата се и политически прогресивна британска средна класа в идеализирана картина на Атинската демокрация, в която Перикъл фигурира като реформатор утилитарист, а в пристъп на безумие Атина е въздигната до империя. Няма да е произволно да предположим, че пренебрегването от страна на Гроут на проблема за робството в Атина отразява неуспеха на групата, към която той принадлежи, да се изправи пред проблемите на новата английска работническа класа. Момзен е немски либерал, разочарован от безпорядъка и унижението от Германската революция през 1848–1849 г. Творил през 50-те на XIX век — десетилетие, което вижда раждането на названието и понятието *Realpolitik*, — Момзен е проникнат от идеята за необходимостта от силна ръка, която да оправи бъркотията, останала след неуспеха на германците да реализират политическите си амбиции. Никога не ще оценим неговата история според истинската ѝ стойност, докато не схванем, че добре познатата идеализация на Цезар е продукт на копнежа за силна личност, която да спаси Германия от руините, и че адвокатът-политик Цицерон, безполезен бърборко, ненадежден и постоянно отлагащ ангажиментите си човек, сякаш току-що напуска дебатите в Paulikirche във Франкфурт през 1848 г. Ако някой твърди, че *История на Гърция* на Гроут днес може да ни разкаже почти толкова много за мисленето на английските философстващи радикали през 40-те години на XIX век, колкото и за Атинската демокрация през V век пр. Хр., или че всеки, който иска да разбере какво

причини 1848 година на германските либерали, трябва да приеме *История на Рим* на Момзен като един от своите учебници, аз действително не бих го приел като възмутителен парадокс. Това не намалява значението им на големи исторически трудове. Не мога обаче да понеса начина, по който във встъпителната си лекция Бюри претендира, че величието на Момзен се дължи не толкова на неговата *История на Рим*, колкото на сборника му с надписи и работата му върху римското конституционно право. Такава позиция означава свеждането на историята до равнището на компилация. Голямата (36) история се пише именно, когато визията на историка за миналото е осветена от вникване в проблемите на настоящето. Често се изразява изненада от това, че Момзен не успява да продължи историята си след падането на републиката. Не му липсва нито време, нито възможност, нито знания. Но когато Момзен пише своята история, силната личност все още не се е появила в Германия. По време на активната му кариера проблемът за това, какво ще се случи, когато силната личност поеме страната, още не е актуален. Нищо не вдъхновява Момзен да проектира този проблем обратно на римската сцена и така историята на империята остава ненаписана. Би било лесно да се намерят още примери за този феномен сред съвременните историци. В предходната си лекция отдадох почит на книгата на д-р Тривелиън *England under Queen Anne* като паметник на традицията на вигите, в рамките на която той се е издигнал. Нека сега разгледаме впечатляващото и значимо постижение на човека, на когото голяма част от нас гледат като на най-големия британски историк, появил се на академичната сцена от Първата световна война насам — сър Луис Неймиър. Неймиър е истински консерватор. Не типичен английски консерватор, който, когато е зачеркнат в изборителните списъци, се оказва 75% либерал, а консерватор, какъвто не сме виждали сред британските историци повече от сто години. Между средата на миналото столетие и 1914 г. едва ли е възможно за британски историк да си представи историческата промяна другояче, освен като промяна към по-добро. През 20-те години на XX век Великобритания навлиза в период, в който промяната

започва да се асоциира със страх за бъдещето и може да се приема като промяна към по-лошо. Това е периодът на възраждането на консервативната мисъл.

Както либерализмът на Актън, така и консерватизмът на Неймиър черпят сила от корените на континенталния си произход³⁴. За разлика от Фишер или Тойнби, Неймиър не е свързан с либерализма на XIX век и не страда от носталгични съжаления за него. След като Първата световна война и неуспешният мир разкриват пълния провал на либерализма, реакцията би могла да дойде само под една (37) от двете форми — социализъм или консерватизъм. Неймиър се проявява като консервативен историк. Той работи в две избрани области, изборът и на двете е показателен. В английската история той се връща към последния период, в който господстващата класа е в състояние да се заеме с рационално преследване на положение и власт в едно подредено и предимно статично общество. Някой беше обвинил Неймиър, че умът му не е в историята³⁵. Може би изразът не е особено сполучлив, но всеки може да види смисъла, който критикът се стреми да изтъкне. При възкачването на Джордж III на престола политиките все още са предпазени от фанатизма на идеите и от страстната вяра в прогреса, който ще разчупи света с Френската революция и ще открие века на триумфиращия либерализъм. Никакви идеи, никаква революция, никакъв либерализъм — Неймиър избира да ни представи блестящ портрет на една все още — макар и не за дълго — незасегната от всички тези опасности епоха.

Изборът на втората тема на Неймиър е също толкова показателен. Неймиър пренебрегва големите съвременни революции: Английската, Френската и Руската. Той не пише нищо съществено за нито една от тях и избира да ни предостави задълбочено изследване на Европейската революция от 1848 г. Тази революция не успява. Спуска се бариера пред надигащите се идеи на либерализма в цяла Европа, проявява се безсилието на идеите пред лицето на грубата сила, на демократите, противопоставени на войници. Натрапването на

идеи в сериозната работа на политиката е безполезно и опасно — Неймиър на-
тяква тази поука, наричайки унизителния неуспех «революция на интелектуал-
ците». Нашето заключение не е само въпрос на дедукция, защото въпреки че
Неймиър не пише нищо систематично за философията на историята, той се
изразява с присъщата за него яснота и проникателност в есе, публикувано пре-
ди няколко години. «Следователно, колкото по-малко — пише той — човек спъ-
ва свободната игра на ума си с политически доктрини и догми, толкова по-доб-
ре функционира (38) неговото мислене.» И след като споменава, но не отхвър-
ля отговорността, която поема към историческата памет, продължава:

*Някои философи на политиката изказват недоволство от
«изтощителното затишие» и липсата в настоящето на спор за ос-
новната политика на тази страна. Търсят се практически решения
на конкретни проблеми, докато програмите и идеалите се забравят
и от двете страни. Но за мене тази нагласа като че ли означава по-
голяма национална зрялост и мога само да си пожелаая тя да се за-
държи по-дълго, необезпокоявана от работата на философията на
политиката³⁶.*

Сега не искам да оборвам този възглед. Ще си запазя това право за следваща лекция. Целта ми е просто да илюстрирам тук две важни истини. Първо, че не можете напълно да разберете или оцените работата на историка, докато най-напред не схванете становището, от което той самият подхожда към нея. Второ, че самото становище е вкоренено в социалния и исторически фон. Не трябва да се забравя, както Маркс казва на едно място, че самият преподавател трябва да е образован, или казано на съвременен жаргон — мозъкът на този, който промива мозъци, трябва да бъде промит. Историкът е продукт на историята, преди да започне да пише история.

Всеки от историците, за които току-що говорих — Гроут и Момзен, Три-велиън и Неймиър, — е свързан, така да се каже, с отделен социален и поли-

тически модел. Няма никаква очевидна промяна във възгледите, които те прокарват в по-ранните и по-късните си работи. Но някои историци в периоди на бързи промени отразяват в трудовете си не само едно общество или един обществен ред, а последователност от различни порядки. Най-добрият известен ми пример е свързан с големия германски историк Майнеке, чийто житейски и творчески път е необичайно дълъг и обхваща редица революционни и катастрофални промени в съдбата на страната му. В резултат на това разполагаме с трима различни Майнеке, всеки от които е говорител на различна историческа епоха, чрез трите му (39) големи труда. Майнеке от труда *Weltbuergerthum and Nationalstaat*, публикуван през 1907 г., уверено наблюдава реализацията на германските национални идеали в Райха на Бисмарк и както много мислители на деветнадесети век, от Мазини насам, идентифицира национализма с най-високата форма на универсализъм. Той е рожба на барока на кайзер Вилхелм I до времето на Бисмарк. Майнеке от труда *Die Idee der Staatsraeson*, публикуван през 1925 г., говори с раздвоеното и объркано съзнание на Ваймарската република. Светът на политиката е станал арена на неразрешения конфликт между *raison d'état* и морала, конфликт, който е възнесен за политиката, но в крайна сметка не може да бъде отхвърлен от живота и сигурността на държавата. И най-накрая Майнеке от труда *Die Entstehung des Historismus*, публикуван през 1936 г. Когато нацистският порой го помита от академичния му пост, той надава вик на отчаяние, отхвърляйки историцизма, който се появява, за да признае, че всичко, което съществува е правилно, и се колебае мъчително между историческия релативизъм и свръхрационалния абсолют. Най-накрая, когато в заника на живота си Майнеке вижда своята страна претърпяла военно поражение, посъкрушително от това през 1918 г., и оставена в безпомощно състояние, той отново се връща — в *Die Deutsche Katastrophe* от 1946 г. — към вярата в историята, оставена на милостта на сляпата, неумолима промяна³⁷. Някой психолог или биограф би се заинтересувал от развитието на Майнеке като индивид. За историка интерес представлява начинът, по който Майнеке отразява в истори-

ческото минало три или дори четири последователни и силно контрастиращи периоди на настоящето.

Или нека вземем по-близък известен пример. През иконоборческия период на 30-те години на XX век, когато либералната партия току-що е унищожена като действаща сила в британската политика, проф. Бътърфийлд пише книга със заглавие *The Whig Interpretation of History*, която се радва на голям и заслужен успех. Книгата е забележителна в много отношения — не на последно (40) място и затова, че отричайки вигската интерпретацията на около 130 страници, тя не назовава по име, доколкото мога да видя без помощта на индекс, никой отделен виг с изключение на Фокс, който не е историк, или отделен историк освен Актън, който не е виг³⁸. Но това, което липсва на книгата в смисъл на подробности и точност, е заменено с блестящи нападки. Читателят остава без всякакво съмнение, че вигската интерпретацията е лошо нещо и едно от обвиненията, отправени към нея, е, че «изследва миналото във връзка с настоящето». По този въпрос проф. Бътърфийлд е категоричен и неотстъпчив:

Изследването на миналото с едно око, така да се каже, към настоящето представлява извор на всички грехове и е софистичен подход към историята... То е същността на това, което разбираме под думата «неисторическо»³⁹.

Изминават дванадесет години. Модата на иконоборчеството отминава. Страната на проф. Бътърфийлд е въввлечена във война, често приемана като борба в защита на конституционните свободи, въплътени във вигската традицията, под ръководството на силен лидер, който постоянно се обръща към миналото «с едно око, така да се каже, към настоящето». В книжка, озаглавена *The Englishman and His History*, публикувана през 1944 г., проф. Бътърфийлд не само решава, че вигската интерпретация на историята е «английска» интерпретация, но говори ентузиазно за «съюза на англичанина с историята» и за «брака между настояще и минало»⁴⁰. Да се обръща внимание на тези про-

мени във възгледите е израз на враждебна критичност. Намерението ми не е да опровергавам първия Бътърфийлд с втория Бътърфийлд или да противопоставям пияния проф. Бътърфийлд на трезвия проф. Бътърфийлд. Убеден съм, че ако някой си направи труда да прочете внимателно част от нещата, които съм написал преди, по време и след войната, въобще няма да (41) ми е трудно да ме обвини в противоречия и нелогичност, най-малкото също толкова явни, колкото сам съм откривал у другите. Действително не съм сигурен, че бих завидял на историк, който твърди, че е живял сред разтърсващи събития през изминалите петдесет години, но възгледите му не са претърпели никакви радикални промени. Целта ми е просто да покажа колко тясно делото на историка отразява обществото, в което той работи. Не само събитията се променят. Самият историк се променя постоянно. Когато вземете, някой исторически труд, не е достатъчно да видите името на автора върху заглавната страница. Вижте също така и датата на публикация или кога е писан, понякога това е дори по-показателно. Ако философът е прав, казвайки ни, че не можем да влезем два пъти в една и съща река, вероятно също толкова вярно е — и то по идентична причина, — че две книги не могат да бъдат написани от един и същи историк.

Ако се отклоним за момент от индивида историк към това, което може да се нарече общи тенденции в писането на история, ще установим, че степента, в която историкът е продукт на своето общество, става все по-очевидна. През XIX век британските историци, с едно-единствено изключение, разглеждат хода на историята като демонстрация на принципа за прогреса. Те изразяват идеологията на обществото в условия на забележително бърз прогрес. За британските историци историята бе значима дотогава, докато изглеждаше, че следва нашия път. Сега, когато посоката е погрешна, вярата в значението на историята се превръща в ерес. След Първата световна война Тойнби прави отчаян опит да замени линейния възглед за историята с циклична теория — типична идеология за обществото в упадък⁴¹. След провала на Тойнби британските историци в по-голямата си част спокойно вдигат ръце и заявяват, че общ

модел в историята въобще не съществува. Една банална забележка на Фишер за това следствие⁴² добива почти толкова голяма популярност, колкото и афоризмът на Ранке през (42) последното столетие. Ако някой ми каже, че британските историци от последните тридесет години са преживявали тази съществена промяна в резултат на дълбоко индивидуални размишления и на работа до късно през нощта в своите самотни мансарди, няма да сметна за необходимо да оспорвам този факт. Но ще продължа да разглеждам цялото това индивидуално мислене и будуване като социален феномен, продукт и израз на фундаменталната промяна в характера и възгледите на обществото ни след 1914 г. Няма по-значим показател за характера на обществото от вида история, който то пише или не успява да напише. Гайл, холандски историк, във впечатляващата си монография, преведена на английски под заглавието *Napoleon: For and Against*, показва как успешните разсъждения на френските историци от XIX век за Наполеон отразяват промяната и противопоставянето на модели във френския политически живот и политическа мисъл през века. Мисленето на историците, както и на останалите хора, се формира от времето и мястото. Актън, който напълно споделя тази истина, търси бягство от нея в самата история:

*Историята трябва да бъде нашият освободител не само от прекомерното влияние на други времена, но и от прекомерното влияние на собственото ни време, от тиранията на заобикалящата ни среда и от натиска на въздуха, който дишаме*⁴³.

Това може да прозвучи като твърде оптимистична оценка за ролята на историята. Но ще се осмеля да вярвам, че историк, който в най-голяма степен осъзнава собственото си положение, е също така по-способен да го надрасне и по-способен да оцени същността на различията между собственото си общество и възгледи и тези на други епохи и страни от историка, който гръмка протестира, че е индивид, а не социален феномен. Способността на личността да надраства социалното и историческото си положение изглежда е обусловена

от чувствителността, с която тя приема степента на своята ангажираност. (43)

В първата си лекция казах: «Преди да изследвате историята, проучете историка». Сега бих добавил: преди да изследвате историка, проучете историческата и социалната му среда. Историкът, бидейки индивид, също е рожба на историята и на обществото. Студентът по история трябва да се научи да го разглежда в тази двойка светлина.

Нека сега оставим историка и да разгледаме другата страна на моето уравнение — историческите факти, в светлината на същия проблем. Дали обект на проучването на историка е поведението на индивидите или действието на социалните сили? Тук започвам да се движа по добре отъпкана почва. Когато сър Айзая Бърлин публикува преди няколко години блестящото и популярно есе със заглавие *Historical Inevitability*, към основната теза на което ще се върна по-късно в тези лекции, той започва с мото, взето от творбите на Т. С. Елиът — «Широките безлични сили». В това есе той се надсмива над хората, които вярват по-скоро в «широките безлични сили», отколкото в индивидите като решаващ исторически фактор. Това, което наричам теория на историята за лошия крал Джон, същността на която е, че важното в историята са характерът и поведението на индивидите, има далечен произход. Желанието да се приеме индивидуалният гений като съзидателна сила в историята е характерно за примитивните етапи на човешкото мислене. Древните гърци са обичали да назовават постиженията на миналото с имената на епически герои, които според общото мнение са били отговорни за тях, да приписват епоса си на певеца Омир, а законите и институциите си — на Ликург или Солон. Същата склонност се проявява отново през Ренесанса, когато биографът-моралист Плутарх е много по-популярен и влиятелен като фигура в класическото възраждане, отколкото историците на античността. Във Великобритания в частност всички знаем тази теория, така да се каже, от майчиния скут. Днес вероятно трябва да признаем, че в нея има нещо детинско или във всеки случай инфантилно. Сигурно е звучала правдоподобно по времето, когато обществото е било по-просто устроено

и обществените дела изглежда са били движени от шепа познати индивиди. Ала тя явно не приляга на по-сложно устроеното общество в наши дни. Възникването през XIX век на (44) новата наука социология е отговор на тази нарастваща сложност. Старата традиция обаче трудно умира. В началото на това столетие «историята като биография на великите хора» все още е достойна за уважение мисъл. Само преди десет години един виден американски историк обвини колегите си, може би не твърде сериозно, за «масовото унищожаване на исторически герои» чрез възприемането им като «марионетки на социалните и икономически сили»⁴⁴. Привържениците на тази теория днес вероятно се срамуват от нея, но след известно издирване открих нейно чудесно съвременно изложение във въведението на една книга от г-ца Уеджууд:

*Поведението на хората като индивиди ми е по-интересно от поведението им като групи или класи. Историята може да бъде написана от гледна точка на това предположение, както и на друго. То не е нито повече, нито по-малко невярно... Тази книга... е опит да се разбере как тези хора се чувстват и защо по своя собствена преценка постъпват така, както са постъпили*⁴⁵.

Това изложение е точно и след като г-ца Уеджууд е известен автор, сигурен съм, че много хора мислят като нея. Д-р Раус ни казва, например, че общественият ред на Елизабет I Тюдор се проваля, защото Джеймс I е неспособен да я разбере, и че английската революция от XVII век е «случайно» събитие, дължащо се на глупостта на първите двама крале от династията Стюарт⁴⁶. Дори сър Джеймс Нийл, много по-строг историк от д-р Раус, понякога изглежда по-нетърпелив да изрази възхищението си към кралица Елизабет, отколкото да обясни какво е символизираща монархията на Тюдорите, а сър Айзая Бърлин, в есето, което току-що цитирах, (45) ужасно се безпокои от перспективата, че историците може би не ще успеят да изобличат Чингис хан и Хитлер като лоши хора⁴⁷. Теорията за лошия крал Джон и добрата кралица Бес започва да над-

делява с приближаването ни към съвременността. По-лесно е комунизмът да се нарече «умното дете на Карл Маркс» (откъснах това цвете от съвременно циркулярно писмо до борсови агенти), отколкото да се анализират произходът и характерът му, болшевишката революция да се припише на глупостта на Николай II или на германското злато, отколкото да се изследват дълбоките социални причини, и да се види в двете световни войни през този век резултат по-скоро от индивидуалната злонамереност на Вилхелм II и Хитлер, отколкото на някакво дълбоко заложено разстройство в системата на международните отношения.

Изявлението на г-ца Уеджууд е комбинация от две предположения. Първото е, че поведението на хората като индивиди е различно от поведението им като членове на групи или класи и че историкът може съвсем основателно да избере да задържи вниманието си повече върху едното, отколкото върху другото. Второто е, че изучаването на поведението на хората като индивиди се състои в изследването на съзнателните мотиви за техните действия.

След това, което вече казах, не е необходимо да се впускам в подробности по първото предположение. Не може да се твърди, че възгледът за човека като индивид е повече или по-малко неверен от възгледа за него като за член на група. Всъщност подвеждащ е опитът да се очертае разликата между двата възгледа. Индивидът по дефиниция е член на общество или вероятно на повече от едно общество — да ги наречем група, класа, племе, нация или каквото искате. Първите биолози са се задоволявали да класифицират видовете птици, животни и риби в клетките, аквариумите и витрините и не са се стремили да изследват живите същества във връзка с тяхната естествена среда. Може би социологията днес все още не се е откъснала напълно от примитивния стадий. Някои хора правят разграничение между психологията като наука за индивида (46) и социологията като наука за обществото, а наименованието психологизъм е дадено на възгледа, че всички социални проблеми могат окончателно да се сведат до анализа на индивидуалното човешко поведение. Но

психологът, който не е успял да изследва социалната среда на индивида, няма да стигне далеч⁴⁸. Изкушаващо е да се открие различието между биографията, която възприема човека като индивид, и историята, която възприема човека като част от цялото, и да се предположи, че добрата биография прави лоша история. «Нищо не поражда повече грешки и пристрастност в разбирането на човека за историята — пише на едно място Актън — от интереса, предизвикан от индивидуалните характери.»⁴⁹ Но всъщност такова различие не съществува и аз не искам да се скрия зад викторианската поговорка, доставена от Дж. М. Ъънг на заглавната страница на книгата му *Victorian England*: «Слугите говорят за хората, благородниците обсъждат предметите»⁵⁰. Някои биографии са приноси в историята — в моята област биографиите на Сталин и Троцки, написани от Исак Дойчер, са изключителни примери в това отношение. Други принадлежат на литературата — като историческия роман. «За Литън Стрейчи — пише проф. Тревър-Роупър — историческите проблеми са винаги и единствено проблеми на индивидуалното поведение и индивидуалната ексцентричност... За историческите (47) проблеми, проблемите на политиката и обществото той никога не е искал да отговаря или дори да пита.»⁵¹ Никой не е задължен да пише или чете история. Могат да бъдат написани чудесни книги за миналото, без те да бъдат история. Но мисля, имаме право да сключим споразумение — както предлагам да направя в този лекционен курс — и думата «история» да бъде запазена за сериозния процес на проучването на миналото на човека в обществото.

Второто предположение, т. е. че историята се занимава с разглеждане на проблема, защо индивидите «по собствена преценка постъпват така, както са постъпили», на пръв поглед изглежда изключително странно и предполагам, че г-ца Уеджууд, подобно на други благоразумни хора, не прави това, което проповядва. Ако не е така, тя трябва да пише твърде съмнителна история. Всеки днес знае, че човешките същества понякога — или може би дори обикновено — не действат, водени от мотиви, които напълно съзнават или които са

склонни да признаят. Да се изключи вникването в несъзнателните или непризнатите мотиви със сигурност е начин да си гледаме работата, като умишлено си затваряме едното око. Въпреки че според някои хора историците трябва да постъпват точно така. Това е най-важното. Докато се задоволявате да твърдите, че лошотията на крал Джон се заключава в неговата алчност, глупост или амбиция да играе ролята на тиранин, ще говорите за индивидуални качества, които са разбираеми дори на равнището на история за деца. Но кажете ли веднъж, че крал Джон е несъзнателен инструмент на законни интереси, противопоставящи се на идването на власт на феодалните барони, вие не само представяте по-сложен и изтънчен възглед за лошотията на крал Джон, а започвате да предполагате, че историческите събития се определят не от съзнателните действия на индивиди, а от някакви външни и всемогъщи сили, направляващи несъзнателната им воля. Разбира се, това е безсмислица. Що се отнася до мен, аз не вярвам в божественото провидение, световния дух, отредената съдба, историята с главно «и» или други абстрактни понятия, за които понякога се предполага, че направляват хода на събитията, и ще потвърдя безрезервно коментара на Маркс: (48)

*Историята не прави нищо, тя не притежава огромно богатство, битки или сражения. Човекът, истински живият човек, е този, който прави всичко, който притежава и се бори*⁵².

Двете бележки, които ще направя по този въпрос, нямат нищо общо с какъвто и да е абстрактен възглед за историята и се основават на чисто емпирическо наблюдение.

Първата от тях е, че историята до голяма степен е свързана с количества. Карлайл е отговорен за нещастното твърдение, че «историята е биография на великите личности». Но да го чуем в най-красноречивия му и голям исторически труд:

*Гладът, голотата и оправданото потисничество като тежко бреме тегнат на 25 милиона сърца. Това, а не наранената суета или противоречивите философии на философските защитници, не богатите магазинери, не бедните благородници, е движещата сила на Френската революция и така изглежда ще бъде с всички подобни революции във всички страни*⁵³.

Или, както казва Ленин, «политиката започва там, където са масите, се-риозната политика започва не където са хилядите, а където са милионите»⁵⁴. Милионите на Карлайл и на Ленин са милиони индивиди и те не са безлични. Дискусиите по този въпрос понякога бъркат анонимността с безличността. Хората не престават да бъдат хора, или индивидуални личности, само защото не знаем техните имена. «Широките безлични сили» на г-н Елиът са индивидите, които Кларъндън, смел и открит консерватор, нарича «мръсни хора без име»⁵⁵. Тези безименни милиони са индивиди, действащи — повече или по-малко не-съзнателно — заедно и представляващи обществена сила. При обикновени обстоятелства за (49) историка не е нужно да обръща внимание на всеки отделен недоволен селянин или недоволен село. Но милиони недоволни селяни в хиляди села са фактор, който никой историк не ще пренебрегне. Причините, които възпират Джоунс да се ожени, не интересуват историка, докато не се окаже, че същите причини възпират по същия начин хиляди други индивиди от поколението на Джоунс и причиняват спад в броя на браковете: в такъв случай те могат вече да бъдат исторически значими. Не е необходимо да се смущаваме от баналното твърдение, че движенията започват от малцинствата. Всички ефективни движения имат няколко лидера и множество последователи, но това не означава, че тълпата не е решаваща за успеха на движенията. Количествата имат значение в историята.

Второто ми наблюдение е дори по-добре подкрепено с материали. Позициите на автори от множество различни мисловни школи съвпадат в отбелязването на факта, че действията на индивидуалните човешки същества често

имат резултати, които не са били търсени или желани от тях или от който и да е друг индивид. Християните вярват, че индивидът, действайки съзнателно в полза на личните си, често еготиични цели, е несъзнателен служител на Божията промисъл. Мисълта на Мандъвил: «лични пороци — обществени привилегии», е ранен и преднамерено парадоксален израз на това откритие. «Невидимата ръка» на Адам Смит и «хитростта на разума» на Хегел, които карат индивидите да работят за тях и да служат на техните цели, въпреки че индивидите си вярват, че осъществяват собствените си лични желания, са твърде познати, за да се нуждаят от цитиране. «В общественото производство на средствата за производство — пише Маркс в предговора към *Критика на политическата икономия* — хората влизат в определени и необходими отношения, независими от тяхната воля». «Човек живее съзнателно за себе си — пише Толстой във *Воина и мир*, повтаряйки Адам Смит, — но е несъзнателен инструмент за постигането на историческите, световни цели на човечеството.»⁵⁶ И тук, за да завършим нашата антология, която вече стана достатъчно дълга, ще цитираме проф. Бътърфийлд: «Има нещо в природата на историческите събития, което изкривява хода на историята в посока, която никой не е предполагал»⁵⁷. От 1914 г. (50) насам, след сто години малки локални войни, преживяхме две големи световни войни. Не би било правдоподобно обяснение на този феномен да твърдим, че през първата половина на ХХ век повечето индивиди искат война, а доста по-малко — мир, отколкото през последните седемдесет и пет години на ХІХ век. Трудно е да се повярва, че някой индивид е желал голямата икономическа депресия от 30–те години на ХХ век. Вече никой не се съмнява, че тя е била причинена от действията на индивиди, всеки от които съзнателно е преследвал съвършено различна цел. Диагнозата за несъответствието между намеренията на индивида и резултатите от неговото действие също не винаги трябва да чакат ретроспекцията на историк. «Той не възнамерява да воюва — пише Лодж за Удроу Уилсън през март 1917 г, — но мисля, че ще бъде увлечен от събитията.»⁵⁸ Това отхвърля всички основания за предполагане, че история-

та може да бъде написана въз основа на «обяснения от гледна точка на човешките намерения»⁵⁹ или въз основа на отчитането на мотивите на участниците, наложени им от тях самите, или на това, защо «по тяхна собствена преценка те постъпват така, както са постъпили». Историческите факти действително са факти за индивиди, но не за действия на индивиди, поставени в изолация, и не за мотивите, истински или въображаеми, за които самите индивиди предполагат, че са ги подтиквали към действия. Те са факти за отношенията на индивидите един към друг в обществото и за обществените сили, които извличат от действията на индивидите резултати, често в разрез с резултатите, които те самите са желали, а понякога и противоположни на тях.

Сериозно заблуждение във възгледа на Колингууд за историята, което обсъдих в предходната си лекция, е допускането, че мисълта, стояща зад действието, което историкът е призван да изследва, представлява мисъл на отделно действаща личност. Предположението е погрешно. Историкът е призван да изследва какво стои зад действието. Във връзка с това съзнателната мисъл или мотив на отделния участник може да бъде доста ирелевантна. (51)

Тук ще кажа нещо за ролята на бунтовника или дисидента в историята. Да се създаде известната представа за индивида, разбунтувал се срещу обществото, означава да се въведе отново погрешно противопоставяне между общество и индивид. Никое общество не е напълно хомогенно. Всяко общество е арена на социални конфликти и индивидите, които застават срещу съществуващата власт, са също тъй рожби и отражения на обществото, както и онези, които го поддържат. Ричърд II и Екатерина Велика представляват могъщи обществени сили в Англия през XIV век и в Русия през XVIII век, но същото се отнася и за водачите на големите въстания на крепостните селяни Уот Тайлър и Пугачов. Монарсите и бунтовниците в еднаква степен са продукт на специфичните условия на своето време и държава. Да се опишат Уот Тайлър и Пугачов като индивиди, бунтуващи си срещу обществото, е подвеждащо опростяване. Ако те бяха просто това, историкът никога нямаше да е чувал за тях. Те дължат

своята роля в историята на масите от свои последователи и са значими като обществени явления, а не изобщо. Или нека разгледаме изключителния бунтовник и индивидуалист на по-сложно равнище. Малко са хората, реагирали по-бурно и по-радикално срещу обществото на своето време и страна от Ницше. Ницше е рожба на европейското и по-специално на германското общество. Той е феномен, който не би могъл да се срещне в Китай или Перу. Едно поколение след смъртта на Ницше стана по-ясно, отколкото е било за съвременниците му, колко силни са били европейските и в частност германските обществени сили, чийто изразител е бил този индивид. Така Ницше се оказва по-значима фигура за потомството, отколкото за своето поколение.

Ролята на бунтовника в историята има някои аналогии с ролята на великата личност. Теорията за великата личност в историята — особен пример от школата на добрата кралица Бес — излиза от мода през последните години, въпреки че от време на време надига тронавата си глава. Редакторът на една поредица популярни учебници по история, започнала да излиза след Втората световна война, приканил авторите им да «започват дадена значима историческа тема с биография на велика личност». Г-н А. Дж. П. Тейлър ни казва в едно от по-маловажните си есета, че «историята на съвременна Европа може да бъде написана от гледна точка на трима (52) титани: Наполеон, Бисмарк и Ленин»⁶⁰, въпреки че в по-сериозните си работи не се заема с толкова необмислен проект. Каква е ролята на великата личност в историята? Великата личност е индивид и бидейки изтъкнат индивид, също така е обществено явление от изключително значение. «Очевидна истина е — отбелязва Гибън, — че времената трябва да се нагаждат към изключителните характери и че геният на Кромвел или Рец днес би могъл да потъне в неизвестността»⁶¹. В *Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт* Маркс предвижда обратното явление: «Класовата борба във Франция създава обстоятелства и отношения, които дават възможност на грубата посредственост да се перчи в костюма на герой». Ако Бисмарк се беше родил през XVIII век — абсурдна хипотеза, защото тогава не би бил

Бисмарк, — той нямаше да обедини Германия и щеше да пропусне възможността да е велика личност изобщо. Но мисля, че човек не трябва, както прави Толстой, да заклеява великите личности и да ги нарича «етикети, даващи имена на събитията». Разбира се, понякога култът към великата личност може да има зловещи последствия. Свръхчовекът на Ницше е отблъскваща фигура. Не е необходимо да споменавам случая с Хитлер или зловещите последствия от «култа към личността» в Съветския съюз. Но намерението ми не е да принижа величието на великите личности, нито пък съм склонен да се съглася с тезата, че «великите личности почти винаги са лоши хора». Възгледът, който се надявам да оборя, е, че великите хора са поставени извън историята и се налагат на историята по силата на своето величие, «като кукла на пружина, която изскача от кутия и изниква като по чудо от неизвестността, за да прекъсне истинската приемственост в историята»⁶². Дори днес не зная по-добро обяснение от класическото описание на Хегел:

*Велика личност за своето време е този, който може да облече с думи волята на своето време, да каже на своето време (53) каква е волята му и да я доведе докрай. Това, което прави, е сърцето и същността на неговото време, той прави своето време действително*⁶³.

Д-р Ливис има предвид нещо подобно, когато казва, че великите писатели са «значими заради осведомеността на хората, която подпомагат»⁶⁴. Великата личност винаги е представител или на съществуващата власт, или на силите, които с нейна помощ се създават като предизвикателство към съществуващата власт. Но по-висока степен на съзидателност може би се приписва на онези велики личности, които — като Кромвел и Ленин — спомагат за формирането на силите, водещи ги към величие, отколкото на хора, които като Наполеон или Бисмарк — понасят своето величие на гърба на вече съществуващите сили. Не трябва да забравяме и онези велики личности, които до такава

степен надхвърлят времето, в което са се родили, та величието им може да бъде признато само от следващите поколения. За мен е съществено да разпознава във великата личност изключителен индивид, който едновременно е рожба и проводник на историческия процес, едновременно е представител и създател на обществените сили, които променят формата на света и мисленето на хората.

Следователно историята, и в двата смисъла на тази дума — имайки предвид изследването, провеждано от историка, и фактите на миналото, които той изследва, — е обществен процес, в който индивидите участват като обществени същества. Въображаемото противопоставяне между обществото и индивида не е нищо повече от стръв, чиято цел е да обърка мисленето ни. Обратният процес на взаимодействие между историка и неговите факти, който аз наричам диалог между настоящето и миналото, е диалог не между абстрактни и изолирани индивиди, а между днешното и вчерашното общество. Историята, по думите на Буркхарт, представлява «летопис на това, което една епоха намира за достойно да запише за друга епоха»⁶⁵. Миналото е понятно за нас само в светлината на настоящето (54) и можем напълно да разберем настоящето само в светлината на миналото. Възможността, човек да разбере обществото от миналото и да усъвършенства превъзходството си над обществото от настоящето — такава е двояката функция на историята. (55)

ГЛАВА III

ИСТОРИЯ, НАУКА И МОРАЛ

Като много млад силно се впечатлих, когато узнах, че въпреки външния си вид китът не е риба. Днес въпросите за класификацията не ме вълнуват твърде и не се притеснявам прекомерно, когато ме уверяват, че историята не е наука. Този терминологичен въпрос е проява на една ексцентричност на английския език. Във всеки друг европейски език съответната дума за «наука» включва без колебание и историята. Но в англоговорящия свят въпросът има дълга предистория и възникналите резултати са подходящо въведение към проблемите на историческия метод.

В края на XVIII век, когато науката дава своя триумфален принос както в човешкото познание за света, така и в познанието на човека за собствените му физически качества, започва да се поставя въпросът, дали науката не би могла да придвижи напред и човешкото познание за обществото. Идеята за обществените науки, в това число и за историята, се развива постепенно през целия XIX век. Методът, чрез който науката изучава света на природата, бива приложен към изучаването на света на човешките отношения. В първата част на този период преобладава Нютоновата традиция. Обществото, както и светът на природата, е възприемано като механизъм. Заглавието на работата на Хърбърт Спенсър — *Social Statics*, публикувана през 1851 г, все още се помни. Възпитаният в тази традиция Бърtrand Ръсел по-късно се връща към времето, когато се е надявал, че постепенно ще се появи «също толкова точна математика на човешкото поведение, каквато е математиката на машините»⁶⁶. По същото време Дарвин прави друга научна революция; и социолозите, следвайки примера на биологията, започват да мислят за обществото като за организъм. Но истинското значение (56) на Дарвиновата революция е, че Дарвин, довършвайки това, което Лайъл е подхванал в областта на геологията, въвежда историята в науката. Науката вече не се занимава с нещо статично и извън време-

то⁶⁷, а с процеса на промяна и развитие. Еволюцията в науката утвърждава и продължава прогреса в историята. Ала нищо не променя индуктивния възглед за историческия метод, който описах в първата си лекция — най-напред съберете фактите си, сетне ги интерпретирайте. Безпрекословно се приема, че той все пак е научен метод. Очевидно Бюри има предвид тъкмо този възглед, когато в заключителните думи на встъпителната си лекция от януари 1903 г. описва историята като «наука — ни повече, ни по-малко». Петдесет години след встъплението на Бюри се появява силна реакция срещу това разбиране за историята. Пишейки през 30–те години на ХХ век, Колингууд проявява особено нетърпение да тегли рязка черта между света на природата, който е обект на научно изследване, и света на историята. През този период мисълта на Бюри бива цитирана рядко и то с насмешка. Ала междувременно историците не успяват да отбележат, че самата наука претърпява дълбока революция, което сочи, че Бюри вероятно е бил далеч по-прав, отколкото сме предполагали, макар и на друго основание. Направеното от Лайъл за геологията и от Дарвин за биологията е сторено вече и за астрономията, която се превръща в наука за това, как вселената е станала онова, което е. Съвременните физици постоянно ни казват, че те изследват не факти, а явления. Днес историкът има известно основание да се чувства по-свойски в света на науката, отколкото преди сто години.

Нека най-напред разгледаме понятието «закони». През XVIII и XIX в. учените приемат, че законите на природата — Нютоновите закони за движението, законът за гравитацията, законът на Бойл, законът за еволюцията и т. н. — са били открити и окончателно доказани и че задачата на учения е да открива и доказва повече такива закони чрез процеса на индукция от наблюдаваните факти. Думата «закон» пада, влачейки облаци слава от Галилей и Нютон. Изследователите на обществото, желаейки съзнателно или не да отстояват (57) научния статут на своите изследвания, възприемат същия език и вярват, че следват същия начин на действие. Политическите икономисти явно се изявяват първи на това поле със закона на Гришъм и законите на Адам Смит за па-

зара. Бърк се позовава на «търговските закони, които са закони на природата и следователно Божии закони»⁶⁸. Малтус предлага закона за народонаселението; Ласал — железния закон за работните заплати, а Маркс в предговора си към *Капиталът* твърди, че е открил «икономическия закон за развитие на съвременното общество». В заключителните думи на своята *History of Civilization* Бъкл изразява убеждението си, че ходът на човешките дела е «проникнат от великия принцип на универсалното и неотклонната регулярност». Днес тази терминология звучи колкото старомодно, толкова и предубедено, ала тя звучи почти толкова старомодно на физика, колкото и на социолога. В годината преди Бюри да произнесе встъпителната си лекция, френският математик Анри Поанкаре публикува малко томче, озаглавено *La Science et l'hypothèse*, което поставя началото на революция в научното мислене. Главната теза на Поанкаре е, че основните положения, формулирани от учените, в случаите, когато те не са просто дефиниции или маскирани споразумения за употребата на езика, са хипотези, създадени, за да изяснят и организират по-нататъшното мислене. Те са обект на проверка, видоизменение или опровержение. Всичко това днес изглежда банално. «Hypotheses non fingo»⁶⁹, афоризъм, с който Нютон се е гордеел, днес е лишен от съдържание. Въпреки че учените — и дори социолозите — понякога все още се обръщат към законите, така да се каже, в памет на миналото, те вече не вярват в тяхното съществуване в смисъла, в който учените през XVIII и XIX в. всеобщо са вярвали в тях. Прието е, че учените правят открития и овладяват нови знания не чрез установяването на точни и изчерпателни закони, а чрез формулирането на хипотези, които отварят пътя за нови изследвания. Стандартен учебник за научния метод, написан от двама американски философи, описва научния метод като «кръгов по същество»: (58)

*Получаваме доказателство за принципите, като се позоваваме на емпирически материал, на това, което се приема за «факт». Ние избираме, анализираме и интерпретираме емпирическия материал въз основата на принципи*⁷⁰.

Думата «реципрочен» може би е за предпочитане пред «кръгов», тъй като резултатът не трябва да се връща на същото място, а да продължава напред, към нови открития чрез процес на взаимодействие между принципите и фактите, между теорията и практиката. Всяко мислене изисква приемане на определени хипотези, основани на наблюдение, които правят научното мислене възможно, но те са и обект на преработка в светлината на това мислене. Тези хипотези могат да бъдат валидни в някакъв контекст с определени цели, макар и да се оказват невалидни в друг. Във всички случаи проверката е емпирична, независимо дали те в действителност са ефективни в представянето на свежи прозрения и прибавянето им към нашето познание. Методите на Ръдърфорд неотдавна бяха описани от един от най-видните му ученици и сътрудници така:

Той бързаше да разбере как действат ядрените явления в смисъла, в който човек би могъл да говори за това, какво става в кухнята. Не вярвам, че е търсил обяснение по класическия теоретичен начин, използвайки определени основни закони. Когато разбираше какво се е случило, бе доволен⁷¹.

Това описание в равна мяра приляга и на историка, който е изоставил издирването на основни закони и е доволен да изследва как стават нещата.

Статутът на хипотезите, използвани от историка в процеса на неговото изследване, изглежда забележително сходен с този на хипотезите, използвани от учения. Да вземем за пример известната диагноза на Макс Вебер за отношението между протестантството и капитализма. Днес никой не би я нарекъл закон, въпреки че в по-ранен (59) период е била приемана за такъв. Тази хипотеза, макар и модифицирана до известна степен в хода на проучванията, които са я вдъхновили, без съмнение разширява нашето разбиране и за двете явления. Или да вземем следната мисъл на Маркс: «Ръчната мелница ни дава общество с феодален владетел; парната мелница ни дава общество с промиш-

лен капиталист»⁷². Това не е закон според съвременната терминология, въпреки че Маркс вероятно би я определил като такъв, а плодотворна хипотеза, очертаваща пътя за понататъшни изследвания и ново разбиране. Подобни хипотези са необходими инструменти на мисълта. Известният германски икономист от началото на XX век Вернер Зомбарт признава за «тревожното чувство», връхлитащо онези, които се отказват от марксизма:

*Когато изгубим удобните формулировки, които до този момент са ни направлявали сред сложностите на съществуването..., ние се чувстваме като удавени в океан от факти, докато не открием нова опорна точка или не се научим да плуваме*⁷³.

Полемиката за периодизацията на историята попада в същата категория. Разделението на историята на периоди не е факт, а необходима хипотеза или инструмент на мислене, валидна дотогава, докато хвърля светлина. Валидността ѝ е зависима от интерпретацията. Историците, които са на различно мнение по въпроса, кога свършва Средновековието, тълкуват по различен начин определени събития. Не става дума за установяването на факт, но определянето на граница съвсем не е лишено от смисъл. Разделението на историята по географски принцип също не е факт, а хипотеза. Така например да се говори за европейска история може да си струва и да е плодотворна хипотеза в някакви контексти, но тя може да е невярна и вредна в други. Повечето историци приемат, че Русия е част от Европа, други пламенно отричат това. За пристрастието на (60) историка може да се съди от хипотезата, която той приема. Трябва да цитирам едно общо изказване за методите на социологията, тъй като принадлежи на голям социолог, който по образование е физик. Жорж Сорел, който работи като инженер, преди да започне на около 40-годишна възраст да пише по проблемите на обществото, подчертава необходимостта от изолиране на отделните елементи в една ситуация дори с риск от прекалено опростяване:

*Човек трябва да напредва с усет за пътя си. Трябва да опитва вероятните и частичните хипотези и да се задоволява с временните приближения, така че винаги да оставя отворена вратата за прогресивни промени*⁷⁴.

Това е доста по-различно от XIX век, когато учените и историците като Актън очакват някой ден чрез натрупването на добре проверени факти да се утвърди обширна познавателна система, която би разрешила всички спорни моменти веднъж завинаги. Днес и учените, и историците хранят по-скромна надежда постепенно да напредват от една фрагментарна хипотеза към друга, изолирайки своите факти посредством интерпретациите им и проверявайки интерпретациите чрез фактите. Начините, по които те го постигат, не ми се струват кой знае колко различни. В първата си лекция цитирах бележка на проф. Баръкълф, че историята «въобще не е фактическа, а е поредица от възприети мнения». Докато подготвях тези лекции, един физик от този университет определи в радиопредаване по BBC научната истина като «становище, което публично е възприето от експертите»⁷⁵. Нито една от тези формулировки не е задоволителна поради причини, които ще изтъкна, когато започна да обсъждам въпроса за обективността. Но е поразително да се открият историк и физик, които да са формулирали независимо един и същи проблем със сходни думи.

Все пак аналозиите са общоизвестен капан за непредпазливите. Искам да разгледам с подobaващо уважение аргументите, за да повярвам, че може да бъде очертано фундаментално различие между (61) естествените науки и историята, което различие прави невярно назоваването на историята — и вероятно също тъй на другите така наречени обществени науки — с името наука. Тези възражения — някои от които са по-убедителни от други — накратко са: (1) историята работи изключително с уникалното, а науката — с общото; (2) историята не преподава уроци; (3) историята не е в състояние да предсказва; (4) докато човек изучава себе си, историята е необходим предмет; и (5) историята, за разлика от науката, включва въпросите за религията и морала. Ще се опитам

да изследвам поред всяка една от тези точки.

Първо — предполага се, че историята се занимава с уникалното и частното, а науката — с общото и универсалното. Може да се каже, че този възглед започва от Аристотел, който заявява, че поезията е «по-философска» и «по-сериозна» от историята, тъй като поезията се занимава с общата истина, а историята с частната⁷⁶. Множество пишеци подир него, до Колингууд⁷⁷ включително, правят подобно разграничение между науката и историята. То изглежда се основава на недоразумение. Известната мисъл на Хобс все още важи: «Нищо в света не е универсално освен имената, защото всяко нещо, което има свое име, е индивидуално и единствено»⁷⁸. Това със сигурност е вярно за физическите науки: няма две геологични формации, няма две животни от един и същи вид и два атома, които да са идентични. По подобен начин няма две исторически събития, които да са идентични. Но наблягането върху уникалността на историческите събития има същия парализиращ ефект, както баналната фраза, която Мур заимства от епископ Бътлър и която е особено предпочитана от философите лингвисти: «Всяко нещо е това, което е, и нищо друго». Държейки този курс, скоро ще постигнете нещо от рода на философска *нирвана*, където нищо, което се случва, не може да бъде казано за нещо друго.

Точната употреба на езика тласка историка, както и учения към обобщения. Пелопонеската война и Втората световна война са много (62) различни и уникални, но историкът нарича и двете «войни» и само педант би протестираше срещу това. Когато Гибън пише за въвеждането на християнството от император Константин и за възхода на исляма като за революции⁷⁹, той обобщава две уникални събития. Съвременните историци правят същото, когато пишат за Английската, Френската, Руската и Китайската революции. В действителност историкът не се интересува от уникалното, а от общото в уникалното. Във водените през 20–те години дискусии относно причините за войната от 1914 г. историците обикновено изхождат от предположението, че тя се дължи

или на зле свършената работа от страна на дипломатите, работещи в сянка и неконтролирани от общественото мнение, или на неуспешното разделение на света на териториално суверенни държави. В дискусиите от 30-те години те изхождат от предположението, че войната се дължи на съперничеството между империалистическите сили, подтиквани от сътресенията на капитализма, който е в упадък, към подялба на света помежду им. Всички тези дискусии включват обобщения относно причините за войната или най-малкото за войната в условията на XX век. Историкът постоянно използва обобщението, за да провери своите факти. Например, ако не е ясно дали Ричърд е избил принцовете в Лондонската кула, историкът все пак ще се запита — може би по-скоро несъзнателно, отколкото съзнателно — дали владетелите от онази епоха не са имали навика да ликвидират потенциалните съперници за своя трон и неговото заключение ще бъде повлияно съвсем основателно от това обобщение.

Читателят на исторически трудове, както и пишещият история са хора, чието хронично състояние е да обобщават, прилагайки наблюдението на историка към други исторически контексти, с които са запознати или които може би са близки до тяхното време. Когато чета *French Revolution* на Карлайл, улавям се отново и отново да обобщавам коментарите му, прилагайки ги към собствения си специален интерес към Руската революция. Да вземем например коментара му за терора: (63)

Ужасен за страните, които знаят що е равенство пред закона, и не толкова неестествен за страните, които никога не са познавали подобно нещо.

Или един по-показателен коментар:

*Жалко е, макар и съвсем естествено, че историята за този период е писана основно от истерици. Пълна е с преувеличение, ненавист, стенания; и като цяло — с мрак*⁸⁰.

Или друг, този път от Буркхарт, за появата на съвременната държава през XVI век:

*В колкото по-ново време се появява дадена власт, толкова по-малко тя може да остане неизменна. Най-напред, защото тези, които са я създали, са свикнали на бърз напредък и защото са и ще останат новатори per se; и второ, защото силите, предизвикани или покорени от тях, могат да бъдат използвани само чрез по-сетнешни насилствени действия*⁸¹.

Няма смисъл да се твърди, че обобщението е чуждо на историята. Историята процъфтява въз основа на обобщения. Както г-н Елтън ясно заявява в тома *The New Cambridge Modern History*, «това, което отличава историка от събирача на исторически факти, е обобщението»⁸². Би могъл да добави, че същото отличава учения-естествоизпитател от натуралиста или от колекционера на екземпляри. Но не предполагайте, че обобщението ни позволява да конструираме някаква широка историческа схема, в която отделните събития да бъдат вкарвани. И след като Маркс е един от тези, които често са обвинявани, че създават или че вярват в подобна схема, ще цитирам в резюме пасаж от негово писмо, където проблемът се поставя в точната му перспектива: (64)

*Събитията са удивително сходни, но, случайки се в различна историческа среда, водят до свършено различни резултати. Като изследваме всяка от тези еволюции поотделно и след това ги съпоставим, лесно е да открием ключа към разбирането на този феномен. Но никога няма да е възможно да се достигне до това разбиране чрез използването на passepartout-то на някои историко-философски теории, чиято най-голяма ценност е, че стоят над историята*⁸³.

Историята се занимава с отношението между уникалното и общото. Ка-

то историк вие можете да не ги разделяте или да дадете преимущество на едното над другото, можете и да отделите факта от интерпретацията.

Навярно тук е мястото на кратка бележка за отношенията между историята и социологията. Днес социологията е изправена пред две противоположни опасности — опасността да се превърне в свръхтеоретична и опасността да се превърне в свръхемпирична. Първата опасност е тя да се изгуби в абстрактни и безсмислени обобщения за обществото като цяло. Обществото с главно «О» е толкова подвеждаща заблуда, както и Историята с главно «И». Тази опасност е причинена от онези, които поставят на социологията изключителната задача да прави обобщения от уникалните събития, регистрирани от историята, дори се предполага, че социологията се различава от историята по това, че има «закони»⁸⁴. Другата опасност, (65) предвидена от Карл Манхайм преди почти тридесет години и много разпространена днес, е социологията да бъде «разделена в поредица дискретни технически проблеми на социално приспособяване»⁸⁵. Социологията се занимава с историческите общества, всяко от които е уникално и формирано от специфични исторически предпоставки и условия. Но опитът да се отхвърли обобщението и интерпретацията, като човек се ограничи до така наречените «технически» проблеми на изброяването и анализа, означава той просто да се превърне в несъзнателен апологет на едно статично общество. За да стане социологията плодотворна област на изследване, трябва да се занимава като историята с отношението между уникалното и общото. Но също така тя трябва да стане динамична, да бъде изследване на обществото не в покой (защото такова общество не съществува), а на обществените промени и развитие. В заключение ще кажа само, че колкото по-социологическа става историята и колкото по-историческа става социологията, толкова по-добре и за двете. Нека границата между тях бъде широко отворена за движение и в двете посоки.

Въпросът за обобщението е тясно свързан с моя втори въпрос: уроците на историята. Смисълът на обобщението е, че чрез него се опитваме да се

учим от историята, да прилагаме урока, извлечен от една съвкупност от събития, към друга съвкупност от събития: когато обобщаваме, съзнателно или не се опитваме да правим точно това. Онези, които отхвърлят обобщението и държат историята да се занимава изключително с уникалното, съвсем логично отричат тезата, че от историята може да се научи всичко. Но твърдението, че хората не научават нищо от историята, се опровергава от многобройните наблюдавани факти. Няма по-обичаен опит. През 1919 г. присъствах на Парижката мирна конференция като млад член на британската делегация. Всеки член на делегацията вярваше, че (66) бихме могли да се поучим от уроците на Виенския конгрес, последния голям европейски конгрес за мир, състоял се преди 100 години. Някогашният капитан Уебстър, преди работил във Военното министерство, сега сър Чарлс Уебстър, виден историк, бе написал есе, в което ни казваше кои са тези уроци. Два от тях са останали в паметта ми. Единият бе, че е опасно при преначертаването на картата на Европа да се пренебрегва принципът на самоопределение. Другият бе, че е опасно да се изхвърлят секретни документи в кошчето за боклук, чието съдържание със сигурност биха купили секретните служби на някоя друга делегация. Тези исторически уроци бяха приети като евангелие и повлияха на нашето поведение. Споменатият пример е неотдавнашен и съвсем обичаен. Но би било лесно да се очертае и за сравнително далечен спрямо нас исторически период влиянието на уроците от още по-отдалеченото минало. Всеки знае за влиянието на древна Гърция над Рим. Но не съм сигурен дали всеки историк се е опитвал да направи точен анализ на уроците, които римляните са усвоили — или са вярвали, че са усвоили — от историята на Елада. Едно изследване на уроците, които Западна Европа извлича през XVII, XVIII и XIX в. от историята на Стария завет, би могло да даде поучителни резултати. Английската пуританска революция не може да бъде разбрана напълно без тях. Идеята за богоизбрания народ пък е важен фактор за възхода на съвременния национализъм. Класическото образование през XIX век дава отпечатък върху новата управляваща класа във Великобритания. Гроут,

както вече отбелязах, посочва Атина като пример за нова демокрация. Бих искал да видя и изследване на големите и важни уроци, съзнателно или несъзнателно предадени на строителите на британската империя от историята на Римската империя. В моята област творците на Руската революция са силно впечатлени — човек би могъл дори да каже обладани — от уроците на Френската революция, на революциите от 1848 г. и на Парижката комуна от 1871 г. Но тук ще се върна към уговорката, наложена от двоякия характер на историята. Да се учи човек от историята никога не е прост еднопосочен процес. Да учи за настоящето в светлината на миналото означава също така да учи за миналото в светлината на настоящето. Функцията на историята е да представя по-задълбочено разбиране за миналото и настоящето чрез тяхната взаимовръзка. (67)

Третият проблем, който ще засегна, е ролята на предвиждането в историята. Някои казват, че никакви уроци не могат да бъдат усвоени от историята, защото тя за разлика от науката не може да предвижда бъдещето. Този въпрос е заплетен в низ от недоразумения. Както видяхме, учените вече нямат такова голямо желание, както преди, да говорят за законите на природата. Тъй наречените закони на науката, които влияят върху обикновения ни живот, в действителност са твърдения за тенденциите, твърдения за това, което ще се случи при други равни условия, т. е. в лабораторни условия. Те не претендират, че предвиждат какво ще се случи в конкретни случаи. Законът за гравитацията не доказва, че конкретна ябълка ще падне на земята — някой може да я хване в кошница. Оптическият закон, че светлината се движи по права линия, не доказва, че конкретен лъч светлина не може да се пречупи или разсее от изпречил се предмет. Но това не означава, че тези закони нямат стойност или че не са валидни по принцип. Вече е прието, че съвременните физически теории боравят само с вероятности за случващите се събития. Днес науката е по-склонна да помни, че индукцията логически може да доведе само до вероятности или до разумно убеждение, и има по-силно желание да приема преценките си като общи правила или насоки, валидността на които може да бъде проверена само

в специфична ситуация. «*Science, d'où prévoyance; prévoyance, d'où action*»⁸⁶, както казва Конт⁸⁷. Ключът за разрешаване на въпроса за предвиждането в историята се намира в различието между общото и конкретното, между универсалното и уникалното. Историкът, както виждаме, със сигурност обобщава и правейки това, въвежда основните насоки за бъдещо действие, които, макар и без конкретни предвиждания, са валидни и необходими. Но той не може да предвиди конкретните събития, защото конкретното е уникално и защото се намесва елементът на случайността. Това различие, което безпокои философите, е напълно ясно за обикновения човек. Ако две-три деца в училище заболели от дребна шарка, ще заключите, че ще възникне епидемия. Това предвиждане, ако държите да го наречете така, се основава на обобщение на минал опит и е вярна (68) и полезна насока за действие. Но не можете да направите конкретно предвиждане, че Чарлс или Мери ще се разболеят от шарка. Историкът действа по същия начин. Хората не очакват от историка да предвиди, че в Руритания революция ще избухне следващия месец. Заключениеето, което те ще искат да извлекат, отчасти въз основа на специфичното познаване на руританските дела, отчасти въз основа на изучаването на историята, е, че условията в Руритания са такива, та е напълно възможно да избухне революция в близко бъдеще, ако някой я предизвика или ако някой от правителството не стори нещо да я спре. Това заключение може да бъде съпроводено от оценки, основани отчасти на аналогията с други революции, за отношението, което различните прослойки на населението се очаква да имат. Предвиждането, ако може да се нарече така, е възможно да бъде осъществено само при настъпването на уникални събития, които сами по себе си не могат да бъдат предвидени. Но това не означава, че изводите за бъдещето, извлечени от историята, нямат стойност или че не притежават условна валидност, която служи и като насока за действие, и като ключ за разбирането ни за това, как се случват нещата. Не искам да внушавам, че изводите на социолога или на историка могат да се мерят с тези на физика по прецизност или че тяхната малоценност в този смисъл се дължи

просто на по-голямата изостаналост на обществените науки. Човекът от всякаква гледна точка е най-сложното разумно същество, което ни е известно, и изучаването на неговото поведение може да включва трудности, различни по вид от тези, с които се сблъсква физикът. Това, което искам да установя, е, че техните цели и методи не се различават в основата си.

Четвъртият пункт представя доста по-убедителен аргумент за прокарване на разграничителна линия между обществените науки, включително историята, и физическите науки. Това е аргументът, че в обществените науки субектът и обектът принадлежат към една и съща категория и взаимно си влияят. Човешките същества са не само най-сложните и разнообразни природни същества, но те трябва да бъдат изучавани от други човешки същества, не от независими наблюдатели от други видове. Днес човек вече не се задоволява, както е в биологичните науки, да изучава собственото си физическо (69) устройство и физически реакции. Социологът, икономистът или историкът трябва да проникнат във формите на човешко поведение, където волята е водеща, да установят защо човешките същества, които са обект на това изследване, постъпват така, както постъпват. Това създава специфично за историята и обществените науки отношение между наблюдателя и обекта, който той наблюдава. Гледната точка на историка неизменно се проявява във всяко наблюдение, което той прави. Историята е изпълнена с относителност. По думите на Карл Манхайм, «дори категориите, в които са включени, събрани и подредени опитните данни, се променят според общественото положение на наблюдателя»⁸⁸. Но просто не е истина, че пристрастността на социолога по необходимост се проявява във всички негови наблюдения. Вярно е също така, че процесът на наблюдение въздейства върху обекта на наблюдение и го променя. Това може да стане по два противоположни начина. Човешките същества, чието поведение е обект на анализ и предвиждане, е възможно да бъдат предизвестени чрез предвиждане на последици, неприемливи за тях, и по този начин да са принудени да моделират действията си, така че предвиждането, въпреки правилната обо-

сновка на анализа, да се окаже осуетено. Една от причините историята рядко да се повтаря сред исторически осъзнатите народи е, че *dramatis personae* имат ясна представа при второ действие за *dénouement*⁸⁹ от първото действие и техните постъпки са повлияни от това познание⁹⁰. Болшевиките са знаели, че Френската революция свършва с Наполеон, и са се страхували, че тяхната революция би могла да свърши по същия начин. По тази причина те не се доверяват на Троцки, който сред лидерите им най-много се доближава до Наполеон, а вярват на Сталин, който най-малко прилича на Наполеон. Но този процес може да работи и в обратна посока. Икономистът, който чрез научен анализ на съществуващите стопански условия предвижда близкото покачване на цените или депресия, може, ако има голям авторитет и аргументите му са убедителни, да допринесе със самия факт на своето предвиждане за появата (70) на предвиденото явление. Политологът, който въз основа на исторически наблюдения храни убеждението, че деспотизмът е краткотраен, може да допринесе за падането на деспота. Всеки е запознат с поведението на кандидатите по време на избори, които предвиждат собствената си победа със съзнателната цел да направят осъществяването на предвиждането по-вероятно. Човек започва да подозира, че икономистите, политолозите и историците, когато си позволяват предвиждане, понякога са вдъхновени от несъзнателната надежда за ускоряване на реализацията на предвиждането. Всичко, което човек със сигурност може да каже за тези сложни отношения, е, че взаимодействието между наблюдателя и наблюдаваното, между социолога и неговите данни, между историка и неговите факти е непрекъснато и се видоизменя непрекъснато, и че това се очертава като отличителна характеристика на историята и на обществените науки.

Може би тук трябва да отбележа, че някои физици през последните години говорят за своята наука по начин, който предполага множество удивителни аналогии между физическата вселена и света на историка. На първо място, техните резултати трябва да са съобразени с принципите за несигурност или за неопределеност във времето. В следващата си лекция ще говоря за естест-

вото и границите на така наречения детерминизъм в историята. Но независимо дали неопределеността на съвременната физика се заключава в природата на вселената, или просто е показател на непълното ни до този момент разбиране за нея (този въпрос все още се дискутира), бих продължил да изпитвам същите съмнения, че в нея могат да бъдат открити съществени аналогии със способността ни да правим исторически предвиждания, каквито съмнения изпитвах относно опитите отпреди няколко години на някои ентузиаста да намерят доказателство за действието на свободната воля във вселената. Второ, известно ни е, че в съвременната физика разстоянията в пространството и във времето имат измерения, зависещи от движението на «наблюдателя». В съвременната физика на всички измерения са присъщи вариации, дължащи се на невъзможността за установяване на постоянно съотношение между «наблюдателя» и обекта, подложен на наблюдение. Така «наблюдателят» и наблюдаваното — и субектът, и обектът — участват в крайния резултат на наблюдението. Но макар тези описания да биха могли да се прилагат минималното (71) променени към отношенията между историка и обектите на неговите наблюдения, не съм убеден, че същността на отношенията е в някакъв действителен смисъл сравнима с естеството на отношенията между физика и неговата вселена. Въпреки че по принцип съм заинтересован по-скоро от намаляване, отколкото от увеличаване на различията между подхода на историка и този на учения, не смятам, че трябва да се подкрепя опитът за тайно заличаване на тези различия, като се разчита на непълни аналогии.

Ала мисля, макар да е честно да се каже, че въвличането на социолога или историка в обекта на неговото изследване е различно по вид от това на физика и че спорните въпроси, повдигнати от отношението между субекта и обекта, са безкрайно по-сложни, че това не изчерпва проблема. Всички класически теории на познанието, които господстват през XVII, XVIII и XIX век, допускат остра дихотомия между познаващия субект и обекта на познание. Както и да е бил формулиран процесът на познание, построеният от философите мо-

дел показва субекта и обекта, човека и външния свят разделени и поотделно. Това е великата епоха на зараждането и развитието на науката и теориите на познанието са силно повлияни от възгледите на пионерите в науката. Човекът е рязко противопоставен на външния свят. Той влиза в конфликт с него като с нещо неподатливо и потенциално враждебно — неподатливо, защото е трудно да бъде разбрано, потенциално враждебно, защото е трудно да бъде управлявано. С успехите на съвременната наука това разбиране коренно се е променило. Днес ученият в много по-малка степен мисли за силите на природата като за нещо, срещу което трябва да се бори, а ги приема като нещо, с което може да си сътрудничи и да впрегне за своите цели. Класическите теории на познанието вече не съответстват на по-новата наука, най-малкото на физиката. Не е изненадващо, че през последните петдесет години философите са започнали да ги поставят под въпрос и да признават, че процесът на познанието, далеч от разбирането, че субектът и обектът са рязко разграничени, включва известна взаимовръзка и взаимозависимост помежду им. Това все пак е от изключително значение за обществените науки. В първата си лекция предположих, че изучаването на историята трудно се съгласува с традиционната емпирическа теория на познанието. Сега бих искал да докажа, че обществените науки (72) като цяло, доколкото включват човека и като субект, и като обект, като изследовател и като обект на изследване, са несъвместими с която и да е теория на познанието, обявяваща се за твърдо разделение между субект и обект. Социологията, в опитите да си създаде единно тяло на учение, доста правилно е обособила свой дял, наречен социология на познанието. Той обаче не е стигнал твърде далеч — предполагам, защото се е задоволил да обикаля главно в капана на традиционната теория на познанието. Ако философите, под въздействието първо на съвременната физика, а сега и на съвременната социология, започват да се измъкват от този капан и да конструират по-съвременен модел на познавателните процеси от стария билиарден модел на въздействие на информацията върху пасивното съзнание, това е добро предзнаменование за общест-

вените науки и за историята в частност. Към този важен въпрос ще се върна по-късно, когато се занимавам с това, какво разбираме под обективност в историята.

И най-сетне, но не на последно място, трябва да обсъдя възгледа, според който историята, бидейки тясно свързана с въпросите на религията и морала, се разграничава по този начин от науката като цяло и може би дори от останалите обществени науки. За отношението на историята към религията ще кажа само, че е необходимо да изясня моята собствена позиция. Да бъдеш сериозен астроном е съвместимо с вярата в Бог, който е създал и подредил вселената. Но не е съвместимо с вярата в Бог, който се намесва с желанието да промени движението на планета, да отложи затъмнение или да промени правилата на космическата игра. По същия начин понякога се предполага, че сериозният историк може да вярва в Бог, който подрежда и дава смисъл на хода на историята като цяло, макар и да не може да вярва в Бога от Стария Завет, който се намесва в клането на амалекитите или си играе с календара, като разтегля дневните часове, за да даде преимущество на Исусовата армия. Нито пък може да се позовава на Бог като обяснение за определени исторически събития. В една неотдавна публикувана книга отец Д'Арси прави опит да формулира това разграничение така: (73)

*Не би било добре за един студент да отговаря на всеки въпрос, касаещ историята, позовавайки се на Божията намеса. Докато не стигнем възможно най-далеко в подредбата на светските събития и човешката драма, не ни е позволено да споменаваме други фактори*⁹¹.

Нелепостта на този възглед се състои в това, че явно възприема религията като жокер в колода карти, запазен за действително важните трикове, които не могат да бъдат изиграни другояче. Лутеранският теолог Карл Барт е пос-

тъпил по-правилно, като се е обявил за цялостно разграничаване между божествената и светската история и е предал последната на гражданската власт. Проф. Бътърфийлд, ако правилно го разбирам, има предвид същото, когато говори за «техническа» история. Техническата история е единственият вид история, която вие или аз изглежда някога сме писали, или самият някога е писал. Но чрез този странен епитет той си запазва правото да вярва в езотеричната история или в провиденциалната история, с която останалите от нас не изпитват необходимост да се занимават. Автори като Бердяев, Нибур и Маритен претендират, че поддържат независимия статут на историята, но твърдят, че резултатът или целта на историята лежат извън самата нея. Лично аз намирам за трудно да свържа целостта на историята с вярата в някаква свръхисторическа сила, от която зависят смисълът и значимостта на самата история — независимо дали тази сила е Богът на богоизбраните, християнският Бог, Невидимата ръка на деиста или Хегеловият Световен дух. За целта на тези лекции ще приема, че историкът трябва да решава проблемите си, без да прибегва до какъвто и да е *deus ex machina*, че историята е игра, която, така да се каже, се играе без жокер в колодата.

Отношението на историята към морала е по-сложно и дискусиите за това в миналото страдат от известно двусмислие. Днес едва ли е необходимо да се доказва, че от историка не се изисква да (74) раздава морални присъди за личния живот на участниците в неговата история. Гледищата на историка и на моралиста не са идентични. Хенри VIII може да е бил лош съпруг и добър крал. Но историкът се интересува от него в качеството му на първото само дотолкова, доколкото това е оказало влияние на историческите събития. Ако неговите морални простъпки са имали толкова малък видим ефект върху обществените дела, колкото тези на Хенри II, историкът не би следвало да се безпокои за тях. Това се отнася както за добродетелите, така и за пороците. Пастъор и Айнщайн, както е известно, са били хора с примерен, дори свят личен живот. Но да предположим, че са били неискрени съпрузи, жестоки бащи и бескрупулни ко-

леги. Щяха ли по тази причина техните исторически постижения да имат по-малко значение? Това е въпросът, с който историкът се занимава. За Сталин се говори, че се държал жестоко и грубо с втората си съпруга, но като историк, занимаващ се с историята на Съветския съюз, не смятам, че това ме засяга. Кое не означава, че личният морал не е важен или че историята на морала не е равнопоставена част от историята. Но историкът не се отклонява, за да призна морални присъди за личния живот на индивидите, които се появяват по страниците му. Той има да прави други неща.

По-сериозна двусмисленост се появява около въпроса за моралните присъди на обществените действия. Вярата в задължението на историка да изказва морална присъда за своите *dramatis personae* има дълга предистория. Но тя никога не е била така силна, както през XIX век във Великобритания, когато е била затвърдена от морализаторските тенденции на епохата и от непотиснатия култ към индивидуализма. Роузбъри отбелязва, че англичаните искат да знаят за Наполеон дали е «добър човек»⁹². Актън, в своята кореспонденция с Крайтън, заявява, че «непоколебимостта на моралния кодекс е тайната на властта, достойнството и полезността на историята» и претендира да направи историята «арбитър в полемиката, водач на пътника, поддръжник на моралния критерий, който силите на земята и самата религия са склонни непрекъснато да потискат»⁹³ — възглед, основан на почти мистичната вяра на Актън в обективността и превъзходството (75) на историческите факти, които явно задължават и дават право на историка в името на историята като вид свръхисторическа сила да допуска морални присъди за индивидите, участващи в историческите събития. Тази нагласа продължава да се проявява в неочаквани форми. Проф. Тойнби описва нахлуването на Мусолини в Абисиния през 1935 г. като «преднамерен личен грях»⁹⁴, а сър Айзая Бърлин във вече цитираното есе изрично подчертава, че дълг на историка е «да осъди Шарлеман или Наполеон, или Чингис хан, или Хитлер, или Сталин за масовите кланета»⁹⁵. Това разбира-не е достатъчно порицано от проф. Ноулс, който във встъпителната си лекция

цитира изобличаването на Филип II от Мотли («ако има пороци..., които да не е притежавал, то е, защото не е дадено на човешката природа да постигне съвършенство дори в злото») и описанието на Стъбс за крал Джон («омърсен с всички престъпления, които могат да опозорят човек») като примери на морални присъди за индивидите, по чието произнасяне историкът не е компетентен: «Историкът не е съдия, още по-малко — жесток съдник.»⁹⁶ Но Кроче също има подходящ абзац по този въпрос, който бих искал да цитирам: (76)

*Обвинението забравя голямата разлика, че нашите съдилища (независимо дали са юридически или морални) са наличните днес съдилища, създадени за живи, дейни и опасни хора, докато други хора вече са се изправяли пред съдилищата от техни дни и не могат да бъдат осъдени или помилвани повторно. Те не могат да бъдат държани отговорни пред какъвто и да е трибунал само защото са хора от миналото, които принадлежат на спокойствието на миналото и като такива могат да бъдат единствено теми на историята и не могат да изтърпяват присъда, различна от тази, която прониква и разбира духа на тяхното дело. Тези, които под предлог, че разказват история, се изживяват като съдии, осъждайки тук и оправдавайки там, защото мислят, че това е задължение на историята..., общо взето са считани за лишени от исторически усет*⁹⁷.

И ако някой прави дребнави възражения срещу твърдението, че не е наша работа да произнасяме морална присъда над Хитлер или Сталин — или, ако щете, над сенатор Маккарти, — бихме възразили, че те са съвременници, на мнозина измежду ни, че стотици хиляди измежду тези, които са страдали пряко или непряко от действията им, са все още живи и тъкмо поради тези причини за нас е трудно да подходим към тях като историци и да се лишим от други правомощия, които могат да ни оправдаят в издаването на присъда над техните деяния: това е една от пречките — бих казал принципна пречка — пред

съвременния историк. Но каква полза би имал днес човек от порицаването на греховете на Шарлеман или на Наполеон?

В такъв случай нека отхвърлим представата за историка като жесток съдник и да се обърнем към по-трудния, но по-полезен въпрос за издаването на морална присъда не над личности, а над събития, институции и политики от миналото. Това са важните присъди на историка. Хората, които настояват толкова пламенно за морално осъждане на личността, понякога несъзнателно оправдават цели групи и общества. Френският историк Льофевр, в стремежа си да освободи Френската революция от отговорността за нещастията (77) и кръвопролитията на Наполеоновите войни, ги отдава на «диктатурата на един генерал..., чийто темперамент... не би могъл лесно да приеме мира и умереността»⁹⁸. Днес германците приветстват порицаването на безнравствеността на Хитлер като приемлива алтернатива на моралната присъда на историка над обществото, което го е създало. Руснаци, англичани и американци с готовност се присъединяват към личните атаки срещу Сталин, Невил Чембърлейн или Маккарти като изкупителни жертви за колективните им злодеяния. Нещо повече, хвалебствените морални преценки за личността могат да бъдат точно толкова подвеждащи и вредни, колкото моралното порицаване на личностите. Признаването, че отделни робовладелци са били нравствено издигнати, обикновено се използва като извинение, за да не се осъжда робството като неморално. Макс Вебер насочва вниманието към «робството без господар, в което капитализмът въвлеча работника или длъжника» и правилно доказва, че историкът трябва да издава морална присъда над институцията, но не и над личностите, които са я създали⁹⁹. Историкът не бива да произнася присъди над отделни източни деспоти, но от него не се иска да остава безразличен и безпристрастен — да речем — към източния деспотизъм и атинските институции от времето на Перикъл. Той няма да издава присъда над отделен робовладелец, но това не му пречи да заклеява робовладелското общество. Историческите факти, както виждаме, предполагат някаква степен на интерпретация; а историческите ин-

терпретации винаги включват морални присъди — или, ако предпочитате по-неутрално звучащ термин, ценностни преценки.

Все пак това е само началото на нашите трудности. Историята е процес на борба, в която резултатите, независимо дали ги оценяваме като добри или лоши, са постигнати от едни групи пряко или непряко (по-често пряко, отколкото непряко) за сметка на други. Победените плащат. Страданието е присъщо на историята. Всеки велик период от историята има своите жертви, както и своите победи. Въпросът е изключително сложен, защото нямаме мярка, (78) която да стори за нас възможно балансирането на голямата полза за някои срещу жертвите на други. Подобен баланс вече трябва да бъде отхвърлен и това не е изключително проблем на историята. В обикновения живот по-често, отколкото ни се иска да признаем, сме въввлечени в необходимостта да предпочетем по-малкото зло или да направим зло, за да дойде доброто. В историята въпросът понякога се дискутира в рубриката «стойността на прогреса» или «цената на революцията». Това е подвеждащо. Както твърди Бейкън в есето си *On Innovations*, «по-нататъшното съхраняване на някой обичай е толкова размирно нещо, колкото и нововъведението». Цената на съхраняването пада върху непривилегированите с тежест, равна на цената, с която нововъведението тегне над онези, които са лишени от своите привилегии. Тезата, че ползата за някои оправдава страданията за други, е присъща за всички управления и е точно толкова консервативна, колкото и радикална доктрина. Д-р Джонсън твърдо се позовава на аргумента за по-малкото зло, за да оправдае поддържането на съществуващите неравенства:

*По-добре е някои да бъдат нещастни, отколкото никой да не бъде щастлив, което би се случило при общо състояние на равенство*¹⁰⁰.

Но в периоди на радикални промени резултатите се проявяват в най-драматичните си форми. Тези периоди дават най-подходящ материал за изуча-

ване на нагласата на историка към резултатите.

Да вземем историята на индустриализацията на Великобритания между 1780 г. и 1870 г. Вероятно всеки историк ще разглежда — навярно без допълнителна дискусия — индустриалната революция като голямо и прогресивно постижение. Ще опише също така отделянето на селячеството от земята, тълпите работници, тръгнали към нездравословните фабрики и нехигиеничните жилища, експлоатацията (79) на детския труд. Навярно ще заяви, че се срещат неправди в работата на системата, че някои работодатели са по-безмилостни от други и че те ще мислят с известно лицемерие за постепенното нарастване на хуманитарната съвест, след като веднъж системата е била установена. Но историкът ще допусне, вероятно отново тихомълком, че степента на принуда и експлоатация, поне в първите етапи, са били неизбежна част от цената на индустриализацията. Не съм чувал никога историк да твърди, че от гледна точка на цената би било по-добре да се спре ръката на прогреса и да не се извършва индустриализация. Ако пък съществува такъв, той без съмнение принадлежи на школата на Честертън и Белок и както му е редът, сериозните историци няма да го приемат на сериозно. Този пример е от особен интерес за мене, защото се надявам скоро да стигна в моята история за Съветска Русия до проблема за колективизацията като част от цената на индустриализацията. Знам добре, че следвайки примера на историците на Британската индустриална революция, ако оплаквам бруталностите и злоупотребите, свързани с колективизацията, но приема процеса като неизбежна част от цената на желателна и необходима политика на индустриализация, ще бъде подложен на обвинение в цинизъм и в опрощаване на пагубни дела. Историците оправдават колонизацията на Азия и Африка през XIX век от западните нации не само въз основа на непосредствените ѝ следствия за световната икономика, но и поради дълготрайните ѝ последици за изостаналите народи от тези континенти. Изказва се мнение, че съвременна Индия е все пак дете на британския ред, а съвременен Китай е продукт на западния империализъм на XIX век, съчетан с влиянието на

Руската революция. За съжаление не китайските работници, които работят във фабрики, притежавани от западни фирми, на открити пристанища, в южноафриканските мини или на Западния фронт по време на Първата световна война са тези, които оцеляват, за да се радват на каквато и да е слава или печалба, която биха могли да получат от Китайската революция. Онези, които плащат цената, рядко са хората, които се ползват от изгодите. Известният цветист пасаж на Енгелс в случая е неудобно злободневен: (80)

Историята е най-жестоката измежду всички богини и тегли триумфалната си колесница през камари от трупове не само по време на война, но също така и във време на «мирно» стопанско развитие. И ние, мъже и жени, за съжаление сме толкова глупави, че никога не набираме смелост за действителен напредък, докато страданията, надхвърлили своя предел, не ни принудят¹⁰¹.

Известният жест на Иван Карамазов на явно пренебрежение към обществото е драстична заблуда. Родени сме в общество, родени сме в историята. Не настъпва момент, когато ни предлагат входен билет с възможност да го приемем или откажем. Историкът няма по-убедителен отговор от теолога на проблема за страданието. Той също отстъпва пред тезата за по-малкото зло и по-голямото добро.

Но мигар фактът, че историкът, за разлика от учения, е въввлечен в проблемите на моралната преценка от естеството на своя материал, не означава подчиняване на историята на свръхисторически ценностен критерий? Не мисля, че означава. Нека приемем, че абстрактни понятия като «добър» и «лош» и по-сложни техни производни лежат отвъд границите на историята. Дори и така тези абстракции изиграват почти същата роля в изучаването на историческия морал, каквато математическите и логическите формули във физиката. Те са необходими категории на мисълта, но са лишени от смисъл или приложение, докато в тях не бъде вложено конкретно съдържание. Ако предпочитате друга

метафора, моралните предписания, които прилагаме в историята или в ежедневието, са като банкови чекове — имат напечатана част и част, която трябва да се попълни на ръка. Напечатаната част съдържа абстрактни думи като свобода и равенство, справедливост и демокрация. Те са съществени категории. Но чекът е невалиден, докато не попълним другата част, която показва колко свобода предлагаме да определим на някого, когото признаваме за равен, и до каква сума. Начинът, по който попълваме чека, от време на време става предмет на историята. Процесът, при който се придава специфично (81) историческо съдържание на абстрактни нравствени категории, е исторически процес. Наистина моралните ни присъди са поставени в концептуална рамка, която сама по себе си е дело на историята. Любима форма на съвременната международна полемика по морални въпроси е дебатът за конкурентните искания за свобода и демокрация. Понятията са абстрактни и универсални. Но съдържанието, вложено в тях, е разнообразно от историята с оглед различните времена и различните места. Всеки практически въпрос за тяхното приложение може да бъде разбран и обсъден само в исторически условия. Да вземем по-малко известен пример — опитът да се използва понятието «икономическа рационалност» като обективен и безспорен критерий, чрез който привлекателността на икономическата политика може да бъде проверена и преценена. Опитът веднага се проваля. Теоретиците, признаващи законите на класическата икономика, порицават планирането по принцип като нерационално нахлуване в рационалните стопански процеси. Така например планиращите отказват в ценовата си политика обвързване със закона за търсенето и предлагането и планираните цени не могат да имат никаква рационална основа. Разбира се, може да е вярно, че тези, които планират, често се държат нерационално и следователно глупаво. Но критерият, по който трябва да бъдат съдени, не е старата «икономическа рационалност» на класическата икономика. Лично аз изпитвам повече симпатия към обратния аргумент, че неконтролируемата, неорганизирана *laissez-faire* икономика е по същество ирационална, а планиране-

то е опит да се въведе «икономическа рационалност» в процеса. Но единственото, което бих искал да отбележа в момента, е невъзможността за създаване на абстрактен и свръхисторически критерий, с помощта на който историческите действия могат да бъдат преценявани. И двете страни неизбежно разчитат в подобен критерий специфичното съдържание, отговарящо на тяхната историческа участ и стремежи.

Това е истинското обвинение към тези, които се занимават с издигането на свръхисторически стандарт или критерий, в чиято светлина се преценяват историческите събития или ситуации — независимо дали критерият произлиза от някаква божествена власт, чиито постулати са изложени от теолозите, или от статична причина или природа, постулирани от философите на Просвещението. Не, (82) че ще се явят недостатъци в приложението на критерия или дефекти в самия него. А защото опитът да се създаде подобен критерий не е исторически и противоречи на самата същност на историята. Той ще дава догматичен отговор на въпросите, които историкът, воден от призиванието си, непрекъснато задава. Историкът, който приема отговорите на тези въпроси предварително, се захваща за работа със завързани очи и отхвърля призиванието си. Историята е движение, а движението означава сравнение. Затова историците се стремят да изразят моралните си присъди по-скоро с думи за сравнение като «прогресивен» и «реакционен», отколкото с безкомпромисни, абсолютни думи като «добър» и «лош». Това са опити за определяне на различни общества или исторически феномени не по отношение на някакъв абсолютен критерий, а в отношението им един към друг. Нещо повече, когато изследваме тези предполагаемо абсолютни и извънисторически ценности, ще открием, че в действителност те също се коренят в историята. Появата на определена ценност или идеал в дадено време или място се обяснява с историческите условия на мястото и времето. Практическото съдържание на хипотетичните абсолютни като равенство, свобода, справедливост или природен закон се променя в отделните исторически периоди или на различните континенти. Всяка група има свои

собствени ценности, които се коренят в историята. Всяка група се пази от нахлуването на чужди и неподходящи ценности, които дамсва с оскърбителни епитети като буржоа и капиталист или недемократичен и тоталитарен, или, още по-грубо, като неанглийски и неамерикански. Абстрактните критерии или ценности, откъснати от обществото и от историята, са също толкова илюзорни, колкото и абстрактният индивид. Сериозен историк е този, който разпознава исторически обусловения характер на всички ценности, а не този, който изисква в името на собствените си ценности обективност извън историята. Вярванията, които съхраняваме, и критериите за преценка, които сме установили, са част от историята и са предмет на историческо изследване толкова, колкото и всеки друг аспект на човешкото поведение. Не много науки днес — и най-малко от тях обществените науки — биха предявили претенции за пълна независимост. Но историята не притежава фундаментална зависимост от нещо извън самата нея, което би я разграничавало от всяка друга наука. (83)

Нека обобщим това, което се опитам да кажа за претенцията на историята да бъде включена в състава на науките. Думата «наука» вече обхваща толкова различни области на познанието, използвайки толкова много различни методи и техники, че трудностите остават за тези, които се стремят да изключат историята, а не за онези, които се стремят да я включат. Показателно е, че аргументите за изключване идват не от учени, загрижени да изключат историците от своята подбрана компания, а от историци и философи, загрижени да отстояват статута на историята като клон на хуманитаристиката. Спорът отразява предразсъдъка за старото разделение между хуманитаристиката и науката, където се предполага, че хуманитаристиката представя широката култура на управляващата класа, а науката — уменията на техниците, които я обслужват. Самите думи «хуманитаристика» и «хуманен» в този контекст са отживелица от остарелия предразсъдък. Фактът, че противопоставянето между наука и история няма да има никакъв смисъл в нито един език освен английския, предполага особено консервативния характер на предразсъдъка. Принципното ми въз-

ражение към отказа да се нарече историята наука е, че това оправдава и увековечава разрива между така наречените «две култури». Разривът е продукт на стар предразсъдък, основаващ се на класовата структура на английското общество, който принадлежи на миналото. Самият аз не съм убеден, че пропастта, която разделя историка и геолога, е по-дълбока или по-непреодолима от пропастта, която разделя геолога и физика. Но начинът да се преодолее разрива, според мене, не е да се преподава елементарна наука на историци или елементарна история на учени. Това е задънена улица, до която е ни е довело обърканото мислене. В крайна сметка самите учени не се държат по този начин. Никога не съм чувал за инженери, които да са били посъветвани да посещават начални уроци по ботаника.

Предполагам, че едно от лекарствата за обогатяване на историческите ни критерии е да се направи — ако мога да се осмеля да кажа така — историята по-научна, а изискванията ни към тези, които я «упражняват» — по-строги. Историята като академична дисциплина в този университет понякога се възприема подобно спасителна сламка от тези, които намират класическата филология за твърде трудна, а науката за твърде сериозна. Впечатлението, което (84) се надявам да създам чрез тези лекции, е, че историята е далеч по-труден предмет от класическата филология и е толкова сериозна, колкото всяка наука. Но това лекарство ще включва и по-силната вяра сред самите историци в това, което правят. Сър Чарлс Сноу, в неотдавнашната си лекция на тази тема, имаше право, когато противопостави «крехкия» оптимизъм на учения на «унилия глас» и «антисоциалното чувство» на тъй наречения от него «литературен интелектуалец»¹⁰². Някои историци — по-голяма част от тези, които пишат за историята, без да бъдат историци — принадлежат към тази категория на «литературните интелектуалци». Те са толкова заети да ни повтарят, че историята не е наука и да обясняват какво тя не може да бъде и какво не би могла да бъде или да направи, че нямат време за нейните постижения и потенциални възможности.

Другият начин да се преодолее разрывът е да се насърчи по-задълбоченото разбиране за идентичността на целите на учените и историците и това е основната ценност на новия и нарастващ интерес към историята и философията на науката. Всички учени от областта на естествените и обществените науки се занимават с различни клонове на едно и също изследване: изучаването на човека и заобикалящата го среда, изучаването на въздействието, което човекът оказва върху заобикалящата го среда, и това на заобикалящата го среда върху него. Обектът на изследване е един и същи — да се разшири разбирането на човека за неговата среда и за превъзходството му над нея. Презумпциите и методите на физика, геолога, психолога и историка силно се различават в детайли. Не искам да се обвързвам с твърдение, че в стремежа си да бъде по-научен историкът трябва да се придържа към методите на физиката. Но историкът и физикът са обединени от основната цел да търсят обяснение и от основния способ на задаване на въпроси и предлагане на отговори. Историкът — като всеки друг учен — е животно, което инстинктивно задава въпроса: «Защо?» В следващата ми лекция ще изследвам начините, по които той задава въпроса и по който се опитва да му отговори. (85)

ГЛАВА IV

КАУЗАЛНОСТТА В ИСТОРИЯТА

Ако млякото бъде сложено да ври в плитка тенджерата, то ще изкипи. Не зная и вероятно никога няма да узная защо става така. Ако съм притиснат, може би ще го отдам на склонността на млякото да изкипява, което до известна степен наистина е така, но не обяснява нищо. Ала, от друга страна, не съм учен естественик. По същия начин можем да четем или дори да пишем за събитията от миналото, без да се интересуваме защо са се случили, или да се задоволим с констатацията, че Втората световна война е избухнала, защото Хитлер е искал война, което до известна степен наистина е така, но не обяснява нищо. Ала в такъв случай човек не трябва да прави грешката да става студент по история или историк. Историческото изследване е изследване на причините. Историкът, както казах в края на последната ми лекция, постоянно си задава въпроса: «Защо?», и докато се надява на отговор, не може да се успокои. Големият историк — или може би трябва да кажа по-общо: големият мислител — е човек, който задава въпроса: «Защо?», за нови неща или за познати неща, но в нов контекст.

В началото на своя труд бащата на историята Херодот си поставя за цел да запази спомените за делата на гърците и на варварите «и в частност, освен всичко останало, да открие причината за борбата помежду им». Той намира малко последователи в античния свят, дори Тукидид е обвиняван, че няма ясна представа за каузалността¹⁰³. Но когато през XVIII век започват да се поставят основите на съвременната историография, Монтескьо, в своите *Разсъждения относно причините за величието и упадък на римляните*, взема като отправна точка принципа, че «има общи причини, морални или физически, които действат във всяка монархия, издигат я, поддържат я или я свалят», и че «всичко, което (86) се случва, е подчинено на тези причини». Няколко години по-късно, в *De l'esprit des lois*, той развива и обобщава тази идея. Абсурдно е

да се предполага, че «сляпата съдба е породила всички следствия, на които сме свидетели в света». Хората не са «ръководени единствено от своето въображение». Тяхното поведение следва определени закони и принципи, произтичащи от «природата на нещата»¹⁰⁴. В рамките на почти двеста години след това историците и философите на историята посвещават усилия да организират миналия опит на човечеството чрез откриването на причините за историческите събития и законите, които ги ръководят. Понякога за причините и за законите е било мислено в механични термини, понякога в биологични, понякога като метафизични, понякога като икономически, понякога като психологически. Но е била възприета доктрината, че историята се състои в подреждането на събитията от миналото в системна последователност на причини и следствия. «Ако можете да ни кажете единствено — пише Волтер в статията си относно историята за Енциклопедията, — че някакъв варварин е заел мястото на друг край бреговете на Оксус и Яксартес, това какъв смисъл има за нас?» През последните години картината отчасти е променена. Днес, поради причините, които обсъдих в предходната си лекция, вече не говорим за исторически «закони». Дори думата «причина» е излязла от мода, отчасти вследствие на определени философски неясноти, в които не е необходимо да навлизам, отчасти вследствие на предполагаемата ѝ връзка с детерминизма, към която ще се върна след малко. Поради това някои хора говорят не за «причина» в историята, а за «обяснение» или «интерпретация», или за «логиката на ситуацията», или за «вътрешна логика на събитията» (изразът е на Дайси), или отхвърлят причинния подход (защо се е случило) в полза на функционалния подход (как се е случило), въпреки че изглежда неизбежно да се включи въпросът: «как е могло да стане», а това ни отвежда пряко пак към въпроса: «защо». Други разграничават различните видове причини — механични, биологически, психологически и т. н. — и разглеждат историческите причини като отделна категория. Въпреки че някои от тези разграничения до известна степен са верни, за настоящите цели може би е (87) по-полезно да се наблегне на това, което е общо за всички

видове причини, отколкото на това, което ги разделя. Колкото до мене, ще се задоволя да използвам думата «причина» в популярния ѝ смисъл и да пренебрегна тези своеобразни уточнения.

Да започнем с въпроса, какво на практика прави историкът, когато е изправен пред необходимостта от определяне на причините за събитията. Първата характерна черта в подхода на историка към проблема за причината е, че той обикновено посочва няколко причини за едно и също събитие. Икономистът Маршъл пише веднъж, че «хората трябва да бъдат предупреждавани с всички възможни средства да не разглеждат следствието на всяка една причина..., без да си дават сметка за другите причини, чиито следствия се смесват с нея»¹⁰⁵. Докторантът, който по време на изпит в отговор на въпроса; «Защо революцията в Русия избухва през 1917 г.?', посочи само една причина, ще бъде късметлия, ако въобще си вземе изпита. Историкът работи с множество причини. Ако от него се иска да разгледа причините за Болшевишката революция, той може да назове последователните военни поражения на Русия, колапса на руската икономика под натиска на войната, ефективната пропаганда на болшевиките, неуспеха на царското правителство да разреши аграрния проблем, концентрацията на разорен и експлоатиран пролетариат във фабриките на Петроград, факта, че Ленин е знаел какво иска, а другите не — накратко, случайна смесица от икономически, политически, идеологически и лични причини, валидни в дългосрочен или краткосрочен план.

Но това веднага ни отвежда към втората характерна черта в подхода на историка. Докторантът, който в отговор на нашия въпрос се задоволи да изложи една подир друга дузина причини за Болшевишката революция и спре дотук, със сигурност ще си вземе изпита, но едва ли ще получи отлична бележка. Оценката на екзаминаторите вероятно ще бъде: «Добре информиран, но лишен от въображение». Истинският историк, изправен пред този списък от причини, подбрани от него самия, би се почувствал професионално заставен да ги подчини на някакъв ред, да установи някаква (88) причинна йерархия, която би

определяла връзката помежду им, навярно би решил коя причина или коя група от причини да бъде разгледана «в заключението» или «при окончателния анализ» (любими изрази на историците) като основна причина, причина на причините. Това е неговата интерпретация на неговата тема. Историкът се познава по причините, на които се позовава. Гибън отдава упадъка и разпадането на Римската империя на триумфа на варварството и религията. Английските историци на XIX век виги отдават възхода на британската сила и просперитет на развитието на политическите институции, възплъщаващи принципите на конституционните свободи. Гибън и английските историци от XIX век днес изглеждат старомодни, защото пренебрегват икономическите причини, които съвременните историци изтъкват на първо място. Всяка историческа аргументация се върти около въпроса за приоритета на причините.

Анри Поанкаре — в труда, който цитирах в предната си лекция — отбелязва, че науката върви едновременно «към разнообразие и комплексност» и «към единство и простота» и че този двояк и видимо противоречив процес е необходимо условие за познанието¹⁰⁶. Същото е валидно и за историята. Историкът, разширявайки и задълбочавайки изследването си, постоянно натрупва все повече и повече отговори на въпроса: «Защо?» Изобилието през последните години от разработки по история на икономиката, обществото, културата и правото — без да споменаваме най-новите прозрения в сложностите на политическата история и съвременните технически способности на психологията и статистиката — разширява до голяма степен броя и обхвата на нашите отговори. Когато Бърtrand Ръсел отбелязва, че «всеки напредък в науката ни отдалечава от незрялото еднообразие, което се забелязва най-напред в по-голямата диференциация между antecedента и консеквента и в непрекъснато разширяващия се кръг от antecedенти, приети за релевантни»¹⁰⁷, той описва точно ситуацията в историята. Но историкът, по силата на желанието си да разбере миналото, едновременно е принуден — както (89) ученият — да редуцира множествеността на отговорите си, да подчинява един отговор на друг и да въвежда някакъв

ред и единство в хаоса от събития и в хаоса от специфични причини. «Един Бог, един Закон, един Елемент и едно далечно божествено събитие», или търсеното от Хенри Адъмс «някакво крупно обобщение, което да увенчае вопъла на човек да бъде образован»¹⁰⁸ — днес тези фрази се четат като старомодни шеги. Но остава фактът, че историкът трябва да работи както редуцирайки, така и умножавайки причините. Историята като наука се развива посредством този двояк и видимо противоречив процес.

Тук трябва неохотно да се отклоня към «двете вкусни херинги, подхвърлени на пътеката» — едната с етикет: «Детерминизмът в историята, или порочността на Хегел», а другата с етикет: «Случайността в историята, или носът на Клеопатра». Най-напред трябва да кажа няколко думи за присъствието им на това място. Проф. Карл Попър, който през 1930 г. във Виена написва сериозен труд за новите възгледи в науката, неотдавна преведен на английски език под заглавието *The Logic of Scientific Enquiry*, публикува на английски през войната две книги с по-популярен характер: *The Open Society and its Enemies* и *The Poverty of Historicism*¹⁰⁹. Те са създадени под силното емоционално въздействие на реакцията срещу Хегел, който е възприеман, заедно с Платон, за духовен баща на нацизма, и срещу доста повърхностния марксизъм, който определя интелектуалния климат сред британската левица през 30–те години на ХХ в. Привидно главните мишени са философите на историята и детерминистите Хегел и Маркс, обединени под обидното наименование «историцизъм»¹¹⁰. (90)

През 1954 г. сър Айзая Бърлин публикува есе върху историческата неизбежност (*Historical Inevitability*). Той пропуска атаката срещу Платон, вероятно поради някакъв остатък от уважение към този античен стълб на Оксфордския университет¹¹¹, и добавя към обвинението аргумента, който не откриваме при Попър, че «историцизмът» на Хегел и Маркс предизвиква възражения, защото, обяснявайки причините за човешките действия от гледна точка на каузалността, предполага отричане на свободната човешка воля и насърчава историците да избягват предполагаемото си задължение, за което говорих в предходната

си лекция, да издават морални присъди над Шарлемановците, Наполеоновците и Сталиновците в историята. Инак не е променил много. Сър Айзая Бърлин е заслужено известен и много четен автор. През последните пет-шест години почти всеки във Великобритания или в САЩ, който е написал статия за историята или дори сериозна рецензия за историческа разработка, се отнася с дълбокомъдрено пренебрежение към Хегел, Маркс и детерминисткия подход и изтъква абсурдността на пропуската да бъде призната ролята на случайността в историята. Може би не е честно да държим сър Айзая отговорен за действията на неговите последователи. Дори когато говори безсмислици, той печели нашето снизхождение, разказвайки ги увлекателно и атрактивно. Учениците му повтарят безсмислиците, но не успяват да ги направят (91) атрактивни. Така или иначе във всичко това няма нищо ново. Чарлс Кингсли, далеч не най-видният измежду Кралските професори по съвременна история, който вероятно никога не е чел Хегел, нито пък е чувал за Маркс, говори във встъпителната си лекция през 1860 г. за «тайнствената сила на човека да нарушава законите на собственото си съществуване» като доказателство, че в историята не може да съществува «неизбежна последователност»¹¹². Но за щастие отдавна сме забравили Кингсли. Проф. Попър и сър Айзая Бърлин са тези, които са подхванали безполезен стар спор, и ще е нужно малко търпение, за да се измъкнем от бъркотията.

И тъй, нека първо се заема с детерминизма, който ще определя — надявам се, неопровержимо — като убеждение, че всичко, което се случва, си има своя причина или причини и би могло да се случи другояче само причината или причините са били различни¹¹³. Детерминизмът не е проблем на историята, а на всяко човешко поведение. Човешкото същество, чиито действия нямат причина и следователно са неопределени, е такава абстракция, както и личността извън обществото, за която говорихме в една предходна лекция. Твърдението на проф. Попър, че «в човешките дела всичко е възможно»¹¹⁴ е безсмислено и невярно. В обикновения живот никой не вярва или не може да по-

вярва в това. Аксиомата, че всичко си има причина, е условие за способността ни да разбираме какво става около нас¹¹⁵. Внушението за кошмар, което творбите на Кафка излъчват, се дължи на факта, че нищо от случващото се няма никаква (92) очевидна причина или каквато и да е установима причина. Това води до пълно разстройство на човешката личност, в чиято основа стои допускането, че събитията си имат причини и че достатъчен брой причини са установими, за да изградят в човешкото съзнание модел на миналото и настоящето, достатъчно понятен, за да служи като ръководство за действие. Всекидневният живот би бил невъзможен, ако не приемем, че човешкото поведение се определя от принципно установими причини. Едно време някои хора са смятали за богохулство изследването на причините за природните явления, след като те очевидно са ръководени от божествената воля. Възражението на сър Айзая Бърлин на обяснението ни, защо човешките същества са постъпили така, както са постъпили, по точно определен начин, при условие, че тези действия са ръководени от човешката воля, принадлежи към същия ред идеи и може би сочи, че обществените науки днес се намират на същия етап на развитие, на който са се намирали естествените науки, когато подобен род аргументи са били насочвани срещу тях.

Нека видим как се справяме с този проблем в обикновения живот. Заети с всекидневните си задачи, често срещате Смит. Поздравявате го с любезна, но безсмислена забележка за времето или за това, как вървят нещата в колежа или университета. Той отговаря със също толкова любезна и безсмислена забележка за времето или за това, как вървят нещата с бизнеса. Но да предположим, че една сутрин Смит, вместо да отговори на вашата забележка по обичайния за него начин, откликва с бурна, гневна реч срещу външността или характера ви. Ще повдигнете ли рамене и ще възприемете ли това като убедителна демонстрация на свободната воля на Смит и на факта, че в човешките действия всичко е възможно? Подозирам, че не бихте го сторили. Напротив, вероятно бихте си казали нещо от рода на: «Горкият Смит! Вие, разбира се,

знаете, че баща му е починал в психиатрия!», или: «Горкият Смит! Трябва да е имал големи проблеми с жена си.» С други думи, ще се опитате да определите причината за привидно безпричинното поведение на Смит с твърдото убеждение, че някаква причина трябва да съществува. Страхувам се, че с това действие бихте си навлекли гнева на сър Айзая Бърлин, който би плакал горчиво, за дето, въвеждайки причинно обяснение на поведението на Смит, вие преглъщате детерминистичното (93) предположение на Хегел и Маркс и бягате от задължението да обявите Смит за проstack. Но никой в обикновения живот не приема този възглед и не допуска, че както детерминизмът, така и моралната отговорност могат да бъдат поставяни под съмнение. Логическата дилема за свободната воля и детерминизма не възниква в истинския живот. Не поради това, че някои действия на човека са свободни, а други — предопределени. Факт е, че всички действия на човека са едновременно свободни и предопределени, според гледната точка, от която ги разглеждаме. Практическият въпрос отново е друг. Постъпката на Смит си има причина или редица причини, но докато причината се определя не от някаква външна принуда, а от импулс на собствената му личност, той ще е морално отговорен, след като условие за социалния живот е нормалните, зрели човешки същества да са морално отговорни за собствената си личност. Дали ще бъде държан отговорен в този конкретен случай зависи от вашата конкретна присъда. Но, ако го държите отговорен, това не означава, че разглеждате действието му като безпричинно — причината и моралната отговорност са различни категории. В този университет неотдавна бяха създадени Институт и Катедра по криминалистика. Сигурен съм, че хората, които се занимават с разследването на причините за престъпленията, не ще допуснат, че това ги задължава да отричат моралната отговорност на престъпника.

Нека се вгледаме в историка. Подобно на обикновения човек той мисли, че действията на хората си имат свои причини, които по принцип са установими. Историята, както и всекидневният живот, биха били невъзможни, без да се прави подобно предположение. Специалната функция на историка е да изс-

ледва тези причини. Може да се допусне, че това ще породи у него особен интерес към детерминистичния аспект на човешкото поведение, но той не отхвърля свободната воля — с изключение на несъстоятелната хипотеза, че волюнтаристичните действия нямат причина. Нито пък се притеснява от въпроса за неизбежността. Историците, както и останалите хора, понякога се изразяват риторично и говорят за някое случайно събитие като за «неизбежно», когато просто имат предвид, че съединяването на различни фактори кара човек да го възприема поразително силно. Неотдавна потърсих в историческите си писания тази дразнеща дума и не мога да се похваля, че сметката ми е напълно (94) чиста: в един абзац съм писал, че след революцията от 1917 г. сблъсъкът между болшевиките и православната църква е бил «неизбежен». Несъмнено би било по-благоразумно да се каже «крайно вероятен». Но мога ли да бъда извинен, че намирам такава поправка за малко педантична? На практика историците не допускат, че събитията са неизбежни, преди да са се случили. Те често обсъждат алтернативни начини на действие, достъпни за участниците в историята, въз основа на допускането, че правото на избор е било налице, при все че продължават доста прецизно да обясняват защо един начин на действие е евентуално предпочетен пред друг. Нищо в историята не е неизбежно, освен във формалния смисъл, че за да се случи другояче, предшестващите го причини би трябвало да са различни. Като историк, аз съм отлично подготвен да се справям без думи като «неизбежен», «неотклоним», «неминуем» и дори «неподлежащ на избор». Така животът ще бъде по-сив, но нека оставим тези думи на поетите и метафизиците.

Толкова безплодно и безсмислено изглежда това обвинение в неизбежност и толкова голяма е страстта, с която е провеждано то през последните години, та трябва да потърсим скритите мотиви, стоящи зад него. Принципният му източник, предполагам, е това, което ще нарека «би могло» — школа на мислене или по-скоро на емоция. То е свързано почти изключително със съвременната история. Предният semester тук, в Кеймбридж, видях съобщение за

беседа пред някакво общество под надслов: «Неизбежна ли е била Руската революция?» Сигурен съм, че са възнамерявали да проведат напълно сериозен разговор. Но ако бяхте видели съобщение за дискусия под надслов: «Неизбежна ли е била Войната на розите?», веднага щяхте да заподозрете, че става дума за някаква шега. Историкът пише за нормандското нашествие или за Войната за независимост на САЩ като за събития, които, ако са се случили, то действително е трябвало да се случат, и сякаш неговата задача е просто да обясни какво се е случило и защо. Никой не го обвинява, че е детерминист и че пропуска да обясни алтернативната възможност, че Уилям Завоевателят или американските бунтовници са могли да бъдат победени. Макар че, когато пиша за Руската революция от 1917 г. по тъкмо този единствено възможен за историка начин, се оказвам под натиска на критиците, че косвено описвам (95) това, което се е случило, като нещо, което е трябвало да се случи, и пропускам да изследвам всички други неща, които биха могли да се случат. Те твърдят, че ако предположим, че Столипин е имал време да завърши аграрната реформа и че Русия не се е включила във войната, или ако предположим, че правителството на Керенски се е справило добре и че водачеството на революцията е било поето от меншевиките или от социалреволюционерите¹¹⁶, вместо от болшевиките, може би революцията е нямало да избухне. Тези предположения са теоретично възможни и в историята човек винаги може да си играе с думите «би могло». Но те нямат нищо общо с детерминизма; колкото до детерминиста, той просто ще отговори, че за да се случат нещата другояче, то причините е трябвало да са различни. Нямат нищо общо и с историята. Днес никой сериозно не иска да обръща с главата надолу резултатите от нормандското нашествие или от Войната за независимост на САЩ, или пък да изразява страстен протест срещу тези събития. Никой не възразява, когато историкът ги възприема като затворена глава. Ала много хора, които са пострадали пряко или косвено от резултатите на болшевишката победа или и досега се страхуват от далечните й последствия, искат да отбележат протеста си срещу нея и когато четат исто-

рия, тя придобива форма, която кара въображението им силно да се вълнува за всевъзможни неща, които са могли да се случат, и те се възмущават от историята, която спокойно върши своята работа и обяснява какво се е случило и защо техните възможни желания-блянове са неосъществими. Проблемът на съвременната история е, че хората помнят времето, когато всички възможности за избор са били открити, и смятат, че е трудно да възприемат мнението на историята, за когото те са били закрити като *fait accompli*¹¹⁷. Това е чисто емоционална и неисторическа реакция. Но тя дава голяма част от силата на съвременната кампания срещу мнимата доктрина за «историческата неизбежност». Нека се избавим веднъж завинаги и от тази червена херинга.

Друг източник на критични нападки е известната загадка за носа на Клеопатра. Става дума за теорията, че историята е общо (96) взето сбор от случайности, поредица от събития, които са определени от случайни съвпадения и които могат да бъдат приписани единствено на най-случайни причини. Според тази теория резултатът от битката при Акциум не се дължи на обичайно формулираните от историците причини, а на сляпото увлечение на Марк Антоний по Клеопатра. Когато Баязид се спира поради пристъп на подагра и не навлиза в Централна Европа, Гибън отбелязва, че «жлъчната течност, попаднала върху един-единствен нерв на даден човек, може да предотврати или да отложи нещастieto за нациите»¹¹⁸. Когато гръцкият крал Александър умира през есента на 1920 г., ухапан от маймуна, инцидентът повлича след себе си поредица от събития, които карат сър Уинстън Чърчил да отбележи, че «четвърт милион души умряха от ухапването на тази маймуна»¹¹⁹. Или да вземем отново коментара на Троцки за треската, с която се е заразил, докато е бил на лов за патици, и която го е извадила от строя в критичния момент на скандала му със Зиновиев, Каменев и Сталин през есента на 1923 г.: «Човек може да предвиди революцията или война, но не е в състояние да предвиди последиците от есенен лов на диви патици»¹²⁰. Първото нещо, което трябва да е ясно, е, че този въпрос няма нищо общо със спора за детерминизма. Увлечението на

Марк Антоний по Клеопатра, пристъпът на подагра при Баязид или простудата на Троцки са точно толкова причинно установими, колкото всички останали неща, които се случват. Ненужна грубост спрямо красотата на Клеопатра е да се предположи, че увлечението на Марк Антоний няма причина. Връзката между женската красота и увлечението на мъжа е една от най-разпространените причинно-следствени последователности, наблюдавани във всекидневния живот. Тези тъй наречени случайности в историята представляват последователности между причина и следствие, прекъсващи и така да се каже — сблъскващи се с последователността, която историкът първоначално е решил да изследва. Бюри съвсем основателно говори за «сблъсък между две независими вериги от (97) причини»¹²¹. Сър Айзая Бърлин, който започва есето си *Historical Inevitability*, цитирайки с възхита една статия на Бернхард Беренсон относно «The Accidental View of History», е един от тези, които бъркат случайността в гореизложения смисъл с липсата на причинна определеност. Но, оставяйки настрана това объркване, възправаме се пред истински проблем. Как човек може да открие в историята единна последователност между причина и следствие, как можем да открием някакъв смисъл в историята, когато нашата последователност е изложена на риска да бъде нарушена или отклонена във всеки момент от някаква друга, от наша гледна точка неуместна последователност?

Тук можем да спрем за момент, за да посочим произхода на съвременното широко разпространено наблягане върху ролята на случайността в историята. Полибий изглежда е първият историк, който се занимава с тази роля по някакъв систематичен начин. Гибън бързо разкрива причината. «Гърците — отбелязва Гибън, — след като страната им бива превърната в провинция, приписват триумфа на Рим не на заслугите на републиката, а на съдбата.»¹²² Тацит, също историк на упадъка на страната си, е друг античен историк, който си позволява обширни разсъждения върху случайността. Подновеното подчертаване на важността на случайността в историята от страна на британските автори води началото си от развитото се в първите години на настоящия век настроение

на несигурност и опасения, което става очевидно след 1914 г. Приема се, че първият британски историк, който се занимава с проблема след дълъг промеждутък от време е Бюри, който в статията си от 1909 г. «Дарвинизмът в историята» насочва вниманието към «елемента на случайното съвпадение», което до голяма степен «помага (98) да се определят събитията в социалната еволюция». Той е посветил и отделна статия на тази тема със заглавие «Носът на Клеопатра», публикувана през 1916 г.¹²³ Х. А. Л. Фишер, във вече цитирания абзац, който отразява разочарованието му от несбъдването на либералните очаквания след Първата световна война, иска от своите читатели да признаят «играта на случайното и непредвиденото» в историята¹²⁴. Популярността във Великобритания на теорията за историята като сбор от случайности съвпада с възхода във Франция на философската школа, която проповядва, че съществуването — цитирам известната книга на Сартр *L'Être et le Néant* — няма «нито причина, нито основание, нито необходимост». В Германия ветеранът историк Майнеке, както вече отбелязахме, към края на живота си се занимава с ролята на случайността в историята. Той обвинява Ранке, че не ѝ е отделил голямо значение и след Втората световна война приписва националните нещастия на германците през последните четиридесет години на поредица от случайности — на суетата на Кайзера, на избора на Хинденбург за президент на Ваймарската република, на маниакалния характер на Хитлер и т. н. Това явно е пълен провал на ума на един голям историк под натиска на нещастията, сполетели страната му¹²⁵. В една група или нация, която се носи по дъното, а не по хребета на историческите събития, ще преобладават теориите, които наблягат върху ролята на случайността в историята. Възгледът, че резултатите от изпитите са изцяло лотария, винаги ще бъде популярен сред тези, които едва карат следването си. (99)

Но да разкрием източниците на вярването не означава да се отървем от него. Все още трябва да открием точно какво прави носът на Клеопатра на страниците на историята. Монтескьо, както изглежда, е първият, който се опит-

ва да защити законите на историята срещу това натрапване. «Ако конкретна причина, например случайният резултат от битка, унищожи една държава — пише той в труда си за величието и упадъка на Рим, — това означава, че има обща причина, която прави упадъка на тази страна зависим от една-единствена битка». Марксистите също срещат трудности по този въпрос. Маркс пише за това само веднъж, и то в писмо:

Историята на света би имала твърде мистичен характер, ако в нея нямаше място за случайността. Тази случайност естествено става част от основната линия на развитие и се компенсира от други форми на случайност. Но ускоряването и забавянето зависят от «случайности», включващи «случайния» характер на личностите, които оглавяват едно движение от самото начало¹²⁶.

Маркс предлага защита на случайността в историята, изложена в три точки. Първо, тя не е много важна. Случайността би могла да «ускори» или да «забави», но с намесата си не може коренно да промени хода на събитията. Второ, една случайност се компенсира от друга, така че в края на краищата случайността отпада. Трето, случайността е илюстрирана особено ярко в характера на личностите¹²⁷. Троцки потвърждава теорията за компенсацията и самоизключващите се случайности чрез безобидна аналогия:

Целият исторически процес е пречупване на историческия закон през случайността. На езика на биологията бихме могли да кажем, че историческият закон е осъществен чрез естествен подбор на случайности¹²⁸. (100)

Признавам, че намирам тази теория за незадоволителна и необедителна. Ролята на случайността в историята днес е силно преувеличена от тези, които са заинтересовани да подчертават нейното значение. Но тя съществува и

твърдението, че само ускорява или забавя, но не и че променя хода на историята, е игра на думи. Не виждам причина да мисля, че едно случайно обстоятелство — да речем, преждевременната смърт на Ленин на 54-годишна възраст — автоматично е компенсирано от някоя друга случайност, така че да възстанови баланса на историческия процес.

Също тъй неадекватен е възгледът, че случайността в историята е само мярка за нашето невежество — просто наименование на нещо, което не успяваме да разберем¹²⁹. Без съмнение понякога се случва и това. Планетите са получили името си, което означава «скитници», когато се е предполагало, че те странстват напосоки из небето и регулярността на движенията им не е била разбрана. Да се опише нещо като нещастен случай е предпочитаният начин човек да се освободи от досадното задължение да изследва неговата причина и когато някой ми каже, че историята е поредица от случайности, склонен съм да го подозирам в интелектуален мързел или в ниска умствена активност. Обща практика на сериозните историци е да изтъкват, че нещо, което до момента е възприемано като случайно, въобще не е случайност, а може да бъде разумно обяснено и да бъде подредено по значимост в голямата поредица от събития. Но това също не дава пълен отговор на въпроса ни. Случайността не е просто нещо, което не успяваме да разберем. Предполагам, че разрешението на проблема за случайността в историята трябва да бъде търсено в съвсем различен идеен ред.

На по-ранен етап видяхме, че историята започва с подбора и подредбата на факти от историка, за да станат те исторически факти. Не всички факти са исторически. Но разликата между историческите и неисторическите факти не е неизменна или постоянна. На всеки факт може, така да се каже, да бъде признат статут на (101) исторически факт, щом неговата релевантност и значение бъдат разпознати. Сега виждаме, че до известна степен подобен процес действа в подхода на историка към причините. Отношението между историка и неговите причини има същия двояк и реципрочен характер, както отношението

между историка и неговите факти. Причините определят неговата интерпретация на историческия процес, а интерпретацията му определя подбора и подредбата на причините. Йерархията на причините, относителното значение на една причина, на поредица от причини или на друга причина е същността на неговата интерпретация. И това предоставя ключа към проблема за случайността в историята. Формата на носа на Клеопатра, пристъпът на подагра при Баязид, ухапването от маймуна, убило крал Александър, смъртта на Ленин — тези случайности променят хода на историята. Безполезно е да се опитваме да ги пренебрегваме или да се преструваме, че по един или друг начин са останали безпоследствени. От друга страна, доколкото са случайности, те не влизат в нито една разумна историческа интерпретация или в йерархията на значимите причини за историка. Проф. Попър и проф. Бърлин — цитирам ги още веднъж като най-изтъкнатите и най-четените представители на школата — приемат, че опитът на историка да открие значение в историческия процес и да направи заключения от него е равносилен на опит да се сведат «емпиричните данни като цяло» до симетричен ред и че присъствието на случайността в историята обрича всеки такъв опит на неуспех. Но никой здравомислещ историк не претендира, че прави нещо толкова фантастично като обхващането на «целия опит». Той може да обхване единствено незначителна част от фактите — дори в изборания от него дял или аспект на историята. Светът на историка, както и светът на учения, не е фотокопие на действителния свят, а по-скоро работен модел, който му позволява повече или по-малко ефективно да го разбере и овладее. Историкът извлича от миналия опит или от достъпния нему минал опит частта, която той признава за податлива на разумно обяснение и интерпретация, и извежда от нея заключения, които могат да му послужат като ръководство за действие. Един известен съвременен автор, говорейки за научните постижения, обяснява нагледно процесите в човешкото съзнание, което, «ровейки в овехтялата торба на наблюдавани «факти», избира, (102) свързва и подрежда заедно *релевантните* наблюдавани факти, отхвърляйки *ирелевантните*, докато не

съшише едно логическо и разумно покривало на «познанието.»»¹³⁰ С известна уговорка за опасностите, които прекаленият субективизъм крие, бих приел това като илюстрация на начина, по който работи умът на историка.

Тази процедура може да обърка и шокира философите и дори някои историци. Но е достатъчно известна на обикновените хора, занимаващи се с практическа работа в живота. Нека онагледея с пример това твърдение. Джоунс, връщайки се от парти, на което е погълнал повече алкохол от обичайното за него количество, в кола, чиито спирачки се оказват дефектни, на ъгъл, където се знае, че видимостта е слаба, блъска и убива Робинсън, който пресича пътя, за да си купи цигари от магазина на ъгъла. След като бъркотията приключи, ние се събираме — да речем, в местния полицейски участък — да разследваме причините за случилото се. Дали причината е в полупияното състояние на шофьора и в такъв случай би трябвало да има наказателно преследване? Или се дължи на дефектните спирачки и в такъв случай се налага да обвиним гаража, където колата е била ремонтирана само преди седмица? Или причината е ъгълът, където видимостта е слаба и в такъв случай пътните власти би трябвало да бъдат подканени да обърнат внимание на този факт? Докато дискутираме тези практически въпроси, двама видни господи — няма да правя опит да ги идентифицирам — влизат в стаята и започват много гладко и убедително да ни говорят, че ако Робинсън не е изтичал да си купи цигари същата вечер, той не би пресякъл пътя и щеше да е жив, че желанието на Робинсън да си купи цигари всъщност е причината за неговата смърт и че всяко разследване, което отрича тази причина, ще бъде загуба на време и всички заключения, направени от него, ще бъдат безсмислени и безполезни. Е, какво правим тогава? Щом успеем да прекъснем потока на красноречие, избутваме двамата посетители внимателно, но категорично към вратата, инструктираме портиера в никакъв случай да не ги пуска отново и се връщаме към нашите разсъждения. Но какъв отговор можем да дадем на натрапниците? Разбира се, Робинсън е бил убит, защото е бил пушач. Всичко, което поклонниците на (103) случайността и непред-

видимостта в историята казват, е напълно вярно и съвсем логично. Това е вид безпощадна логика, която откриваме в *Алиса в страната на чудесата* и *Алиса в огледалния свят*. Но, макар да се възхищавам не по-малко от останалите от тези зрели примери на Оксфордска ерудиция, предпочитам да съхраня своите собствени, различни логически методи. Методът на Доджсън не е исторически метод.

Следователно историята е процес на подбор от гледна точка на историческото значение. Заимствайки още веднъж фразата на Талкът Парсънс, ще заявим, че историята е «селективна система» не само на познавателните, но и на каузалните ориентации към действителността. Точно както от необятния океан на фактите историкът подбира такива, които имат значение за неговата цел, така от множеството причинно-следствени последователности той извлича такива и само такива, които са исторически значими. Мерилото за историческа значимост е способността му да ги вмести в своя модел на разумно обяснение и интерпретация. Други причинно-следствени последователности трябва да бъдат отхвърлени като случайни — не защото отношението между причина и следствие е различно, а защото самата последователност е ирелевантна. Историкът не може да направи нищо с нея. Тя не се поддава на разумна интерпретация и няма значение нито за миналото, нито за настоящето. Вярно е, че носът на Клеопатра или подаграта на Баязид, или ухапването от маймуна на Александър, или смъртта на Ленин, или пушенето на Робинсън имат някакви резултати. Но е безсмислица като общовалидно твърдение да се каже, че генералите губят битки, защото се увличат по красиви кралици, или че войните избухват, защото кралете отглеждат маймуни за домашни любимци, или че хората притичват през улицата и биват убивани, защото пушат цигари. Ако, от друга страна, споделите с обикновен човек, че Робинсън е бил убит, защото шофьорът е бил пиян или защото спирачките на колата му не са работели, или защото на пътя е имало ъгъл със слаба видимост, на него това ще му се стори напълно разумно и рационално обяснение. Ако той предпочете да направи избор

чрез отхвърляне, може дори да каже, че желанието на Робинсън да си купи цигари не е «действителната» причина за смъртта му. По същия начин, ако каже- те на студента по история, че борбите в (104) Съветския съюз през 1920 г. са се дължали на дискусиите относно темпа на индустриализацията или на най-добрите начини за стимулиране на селяните да отглеждат добра реколта, за да нахранят градовете; или дори на личните амбиции на съперничещите си вода- чи, той ще почувства, че това са разумни и исторически обосновани обяснения в смисъл, че те биха могли да бъдат приложени и към други исторически ситуа- ции и че са «действителните» причини за случилото се в смисъл, в който слу- чайната, преждевременна смърт на Ленин не може да бъде. Той може дори, ако е склонен да размишлява над такива неща, да си припомни често цитира- ната и често погрешно разбираната мисъл на Хегел във въведението към *Фи- лософия на правото*, че «всичко, което е разумно, е действително, и всичко, което е действително, е разумно».

Да се върнем за момент върху причините за смъртта на Робинсън. Не е трудно да приемем, че някои от причините са разумни и «действителни» и че други са неразумни и случайни. Но по какъв критерий правим тази разлика? Нормално е умствените способности да служат за някаква цел. Интелектуалци- те понякога могат да разсъждават или да си мислят, че разсъждават за забав- ление. Но в общи линии човешките същества разсъждават с някаква цел. Кога- то приемат определени обяснения за рационални, а други — за нерационални, предполагам, че правят разграничение между обясненията, които служат за ня- каква цел, и тези, които не служат. В обсъждания случай е разумно да се пред- положи, че обуздаването на алкохолните желания у шофьорите или по-стрикт- ният контрол на състоянието на спирачките, или подобряването на видимостта по улиците могат да послужат за намаляване броя на пътнотранспортните про- изшествия. Но въобще няма смисъл да се предполага, че броят на пътнотран- спортните произшествия може да бъде снижен, като се забрани на хората да пушат. Това е критерият, по който правим нашето разграничаване. Същото се

отнася до отношението ни към причините в историята. Тук също правим разлика между разумни и случайни причини. Първите, доколкото са потенциално приложими към други страни, към други периоди и към други условия, водят до плодотворни обобщения и от тях могат да се усвоят уроци. Те служат на целта за разширяване и задълбочаване на нашето разбиране¹³¹. (105) Случайните причини не могат да бъдат генерализирани. След като са в пълния смисъл на думата уникални, те не ни дават никакви уроци и не водят до никакви заключения. Но тук трябва да обърнем внимание на нещо друго. Точно това понятие за наличието на цел на възгледа дава ключ към разглеждането на причинността в историята и това по необходимост включва оценъчни съждения. Интерпретацията на историята, както видяхме в предходната лекция, е винаги тясно свързана с оценъчни съждения, а причинността е тясно свързана с интерпретацията. По думите на Майнеке — «истинския» Майнеке, Майнеке от 1920 г. — «търсенето на причинността в историята е невъзможно без позоваване върху ценностите..., зад търсенето на причинните връзки винаги стои — пряко или непряко — търсенето на ценностите»¹³². Това ни напомня споменатата по-рано двойка и реципрочна функция на историята — да представя разбирането ни за миналото в светлината на настоящето и на настоящето — в светлината на миналото. Всичко, което — например увлечението на Антоний по носа на Клеопатра — не успява да допринесе за тази двойка цел, е мъртво и безполезно от гледна точка на историка

При това положение време е да признаем доста изтъквания трик, който ви приложих. След като лесно ще разберете «машината» и след като той ми даде възможност в няколко случая да съкратя и опростя това, което трябваше да кажа, вероятно ще бъдете снизходителни и ще го приемете като своеобразен вид стенографиране. Досега постоянно използвах общоприетата фраза «минало и настояще». Но всички знаем, че настоящето има само умозрително съществуване като въображаема разделителна линия между миналото и бъдещето. Когато говоря за настоящето, аз вече вмъквам (106) друго времево изме-

рение в разсъждението. Мисля, не би било трудно да се покаже, след като миналото и бъдещето са част от един и същи времеви ход, че това, което ни интересува в миналото, и това, което ни интересува в бъдещето, са взаимосвързани. Разграничителната линия между праисторическите и историческите времена е престъпена, когато хората престават да живеят само в настоящето и започват съзнателно да се интересуват и от миналото, и от бъдещето. Историята начева с предаването на традицията, а традиция означава съхраняване на обичаите и уроците от миналото за бъдещето. Летописите за миналото започват да се пазят за благо на бъдещите поколения. «Историческото мислене — пише холандският историк Хьойзинха — е винаги телеологично.»¹³³ Сър Чарлс Сноу наскоро писа за Ръдърфорд, че «като всички учени... той държеше, без почти да мисли какво означаваше това, бъдещето в ръцете си»¹³⁴. Предполагам, че добрите историци, независимо дали мислят за това или не, държат бъдещето, в ръцете си. Освен въпроса: «Защо?», историкът също така задава и въпроса: «Накъде?». (107)

ГЛАВА V

ИСТОРИЯТА КАТО ПРОГРЕС

Нека започна, цитирайки абзац от встъпителната лекция на проф. Повик като Кралски професор по съвременна история в Оксфорд, произнесена преди тридесет години:

Непреодолимото желание за интерпретация на историята е толкова дълбоко вкоренено, че ако нямаме конструктивен поглед върху миналото, стигаме или до мистицизъм, или до цинизъм¹³⁵.

Мисля, че «мистицизъм» ще означава този възглед, според който смисълът на историята стои някъде извън историята, в областта на теологията или есхатологията — възгледът на такива автори като Бердяев, Нибур или Тойнби¹³⁶. «Цинизъм» ще означава възгледът, примери за който вече неколккратно цитирах, че историята няма смисъл или че има множество еднакво валидни или невалидни значения, или че има значение, което произволно сме избрали да й дадем. Може би това са двата най-известни възгледа за историята днес. Но без колебание ще отхвърля и двата. Остава ни странната, но показателна фраза: «конструктивен поглед върху миналото». Без да знам какво точно се е въртало в ума на проф. Повик, когато е използвал тази фраза, ще се опитам да й дам моя собствена интерпретация.

Както древните цивилизации на Азия, така и класическите цивилизации на Гърция и Рим в основата си са неисторични. Както вече видяхме, бащата на историята Херодот има малко деца, а писателите от класическата античност като цяло не се интересуват много (108) нито от бъдещето, нито от миналото. Тукидид вярва, че нищо значително не се е случило във времето преди събитията, които той описва, и че нищо значително не ще се случи подир тях. Лукреций прави заключение за безразличието на човека към миналото:

Забележи как в миналите периоди на вечното време, преди да се родим, не са се интересували от нашето време. Това е огледало, което природата изправя пред нас от бъдещето след нашата смърт¹³⁷.

Поетическите видения за по-светло бъдеще приемат формата на видения за връщане към златното време на миналото — цикличен възглед, който отъждествява историческите процеси с природните процеси. Историята не отива никъде, защото миналото няма смисъл, както няма смисъл и бъдещето. Само Вергилий, който в четвъртата си еклога дава класическа картина на връщането към златното време, в *Енеида* се вдъхновява за миг да направи пробив в схващането за цикличността: «*Imperium sine fine dedi*»¹³⁸ е доста неприсъща за класическата епоха мисъл, която по-късно спечелва на Вергилий признанието на *quasi-християнски пророк*.

Евреите, а след тях и християните, въвеждат един напълно нов елемент, постулирайки целта, към която историческият процес се движи — телеологическият възглед за историята. Така историята придобива смисъл и цел, но с цената на загубата на светския си характер. Постигането на целта на историята автоматично би означавало край на историята — самата история става теодицея. Такъв е бил средновековният възглед за историята. Ренесансът връща класическия възглед за антропоцентричния свят и за първенството на разума, но песимистичният класически възглед за бъдещето замества оптимистичния възглед, произлязъл от юдео-християнската традиция. Времето, което веднъж вече е било враждебно и разрушително, сега става приятелски настроено и съзидателно, противопоставяйки мисълта на Хораций: «*Damnosa quid non immi-nuit dies?*»¹³⁹, на тази на Бейкън: (109) «*Veritas temporis filia*»¹⁴⁰. Рационалистите от Просвещението, които са основателите на съвременната историография, запазват юдео-християнския телеологически възглед, но секуларизират целта. Така те дават възможност да се възстанови рационалният характер на самия исторически процес. Историята става прогрес по посока към целта за усъвър-

шенстване на положението на човека на земята. Гибън, най-големият историк на Просвещението, не е възпрян от естеството на своята тема да направи «приятното заключение, че всяка епоха на света увеличава и продължава да увеличава истинското богатство, щастието, познанието и може би добродетелите на човешкия род»¹⁴¹. Култът към прогреса достига своята критична точка в момента, когато британският просперитет, сила и самоувереност са в своя апогей. Британските писатели и историци са сред най-ревностните поддръжници на култа. Явлението е твърде известно, за да се нуждае от илюстрация, но бих искал да цитирам един-два абзаца, за да покажа как напоследък вярата в прогреса остава постулат на цялото ни мислене. Актън, в доклада си от 1896 г. за проекта *The Cambridge Modern History*, който споменах в първата си лекция, се обръща към историята като към «прогресивна наука». Във въведението си към първия том на историята той пише, че «ние сме склонни да приемем като научна хипотеза, върху която трябва се пише историята, прогреса в човешките дела». В последния том на историята, публикувана през 1910 г., Дампиер, който беше преподавател в моя колеж, докато следвах, не се съмнява, че «бъдещите епохи не ще виждат предел пред нарастването на властта на човека над природните богатства и на разумното им използване за благо на човешкия род»¹⁴². От гледна точка на това, което искам (110) да кажа, струва ми се честно да призная, че тъкмо в такава атмосферата съм получил образованието си и че бих могъл без възражение да се подпиша под думите на по-възрастния с половин поколение от мене Бърtrand Ръсел: «Израснах, когато викторианският оптимизъм беше в силата си, и нещо продължава да ми напомня за надеждата, която ни владееше тогава.»¹⁴³

През 1920 г., когато Бюри пише книгата си *The Idea of Progress*, вече надделява по-мрачният климат, вината за който той стоварва, според тогавашната мода, върху «доктринерите, които установяват сегашния терористичен режим в Русия,» въпреки че все още описва прогреса като «вдъхновяваща и ръководна идея на западната цивилизация»¹⁴⁴. Оттогава насетне тази «мелодия»

престава да звучи. Казват, че руският император Николай I издава заповед, с която забранява думата «прогрес». Днес философите и историците от Западна Европа и дори от САЩ са склонни със закъснение да се съгласят с него. Хипотезата за прогреса е отхвърлена. Упадъкът на Запада става толкова обичайна фраза, че вече не изисква кавички. Но какво, настрана от цялата врява, действително се е случило? Кой е формирал това ново течение в общественото мнение? Онзи ден бях шокиран, натъквайки се, мисля, на единствената, която някога съм виждал, бележка на Бърtrand Ръсел, издаваща остро чувство за класова принадлежност: «Като цяло днес има много по-малко свобода в света, отколкото е имало преди сто години»¹⁴⁵. Нямам точна мярка за измерване на свобода и не зная как да уравни по-малката свобода на малцинството срещу по-голямата свобода на мнозинството. Но по всички стандарти мога да преценя това изказване като страшно невярно. Повече ми допада една от впечатляващите забележки, които г-н А. Дж. П. Тейлър понякога ни подхвърля в Оксфордския академичен живот. Всички тези разговори за упадък на цивилизацията — пише той — «означават само, че университетските професори са свикнали да имат домашни прислужници, а сега са оставени да се перат сами»¹⁴⁶. Разбира се, за бившите домашни прислужници фактът, че професорите се перат (111) сами, може да бъде символ на прогрес. Загубата на превъзходството на белите в Африка, което безпокои верните поддръжници на Империята, африканерите републиканци и притежателите на акции в златни и медни мини, може да изглежда прогрес за други. Не виждам причини защо по въпроса за прогреса трябва *ipso facto* да предпочитам преценката от 1950 пред тази от 1890 г., преценката на англоговорящия свят пред тази на Русия, Азия и Африка или преценката на интелектуалеца от средната класа пред тази на човека от улицата, който, според г-н Макмилън, никога не се е чувствал толкова добре. Нека за момент отложим решението на въпроса, дали живеем в период на прогрес или на упадък, и да изследваме от малко по-близо какво се включва в понятието прогрес, какви предположения стоят зад него и до каква степен те са

станали несъстоятелни.

Най-напред бих искал да хвърля светлина върху смесването на въпроса за прогреса и еволюцията. Мислителите от епохата на Просвещението възприемат две видимо несъвместими гледища. Те се стремят да отстояват мястото на човека в света на природата и поставят знак на равенство между законите на историята и законите на природата. От друга страна, вярват в прогреса. Но на какво основание тук природата може да се разглежда като прогресивна, като постоянно напредваща към целта? Хегел се сблъсква с трудността и разграничава рязко историята, която е прогресивна, от природата, която не е. Дарвиновата революция отстранява всяко объркване, като слага знак на равенство между еволюция и прогрес: природата, както историята, въпреки всичко се оказва прогресивна. Но това отваря пътя към по-дълбоко недоразумение, дължащо се на смесването на биологическата наследственост, която е източник на еволюцията, с обществените достижения, които са източник на прогреса в историята. Разграничението е известно и очевидно. Настанете едно европейско дете в китайско семейство и детето ще израсне с бяла кожа, но ще говори китайски. Пигментацията е биологична наследственост, езикът е обществено достижение, пренасяно посредством дейността на човешкия ум. Еволюцията чрез механизмите на наследствеността се измерва в хилядолетия или в милиони години. Не е известна биологична (112) промяна у човека, която да се е осъществила след началото на писаната история. Прогресът чрез достижения може да бъде измерван в поколения. Същността на човека като разумно същество се състои в това, че той развива потенциалните си способности, като трупа опита на минали поколения. Съвременният човек няма по-голям мозък и по-голяма вродена способност да мисли, отколкото неговият прародител преди 5000 години. Но ефективността на неговото мислене многократно се е умножила от възприемането и включването в опита му на опита на предходните поколения. Предаването на придобитите характеристики, което биолозите отхвърлят, е именно основата на социалния прогрес. Историята е прогрес чрез преда-

ването на придобити умения от едно поколение на друго.

Второ, не ни е необходимо и не бихме формулирали прогреса като прилежаващо определено начало или край. Популярното преди по-малко от петдесет години мнение, че цивилизацията се е зародила в долината на Нил през IV хилядолетие пр. Хр., днес не звучи по-правдоподобно от хронологията, която установява създаването на света през 4004 г. пр. Хр. Цивилизацията, зараждането на която вероятно можем да вземем като отправна точка на нашата хипотеза за прогреса, със сигурност не е откритие, а безкрайно бавен процес на развитие, където вероятно от време на време стават впечатляващи скокове. Не е нужно да се затрудняваме с въпроса, кога прогресът — или цивилизацията — е започнал. Хипотезата за определения край на прогреса води до по-сериозно недоразумение. Хегел с право е бил упрекуван, че вижда края на прогреса в Пруската монархия — очевидно резултат от пресилената интерпретация на възгледа му за невъзможността за предвиждане. Но умопомрачението на Хегел е последвано от това на изтъкнатия викторианец Арнолд от Ръгби, който във встъпителната си лекция като Кралски професор по съвременна история в Оксфорд през 1841 г. изказва мисълта, че съвременната история ще бъде последният стадий в историята на човешкия род: «Тя изглежда носи отпечатъците на пълнота на времето, сякаш няма да има бъдеща история след това»¹⁴⁷. Предвиждането на Маркс, че пролетарската революция ще осъществи основната цел на безкласовото общество, е не тъй уязвимо логически (113) и морално, но презумпцията за цел на историята включва есхатологичен кръг, който подобава повече на теолога, отколкото на историка, и се връща към заблудата за наличието на цел извън историята. Без съмнение крайната цел изглежда привлекателна за човешкия разум. Виждането на Актън за хода на историята като безкраен прогрес по посока на свободата изглежда смътно и неопределено. Но, ако историкът иска да спаси своята хипотеза за прогреса, мисля, че трябва да е подготвен да го разглежда като процес, където изискванията и условията на следващите един подир друг периоди ще наложат собствено, специфично съ-

държание. И тъкмо това се има предвид в тезата на Актън: че историята не е само регистриране на прогреса, а «прогресивна наука», или, ако щете, че историята и в двата смисъла на думата — като ход на събитията и като регистриране на тези събития — е прогресивна. Нека се обърнем към описанието на Актън за напредъка на свободата в историята:

С обединените усилия на слабите, подложени на натиск, да устоят в царството на силата и на постоянната неправда, тъкмо в бързата промяна, но бавен прогрес в течение на четиристотин години, свободата е била запазена, осигурена, разширена и в крайна сметка — разбрана¹⁴⁸.

Историята, като ход на събитията, е формулирана от Актън като прогрес по посока на свободата, историята като регистриране на тези събития е прогрес по посока на разбирането на свободата, като двата процеса напредват едновременно¹⁴⁹. Философът Бродли, пишейки по време, когато аналозиите с еволюцията са модерни, отбелязва, че «за религиозната вяра краят на еволюцията е представен като нещо, което... вече е измислено»¹⁵⁰. За историка краят на прогреса не е нещо вече измислено. Той е нещо все още безкрайно далечно и указателите към него се явяват само когато напредваме. Това не намалява тяхното значение. Компасът е ценен и действително (114) необходим водач. Но не е карта на пътя. Съдържанието на историята може да бъде осъществено само като го преживяваме.

Трето, никой нормален човек никога не е вярвал в такъв вид прогрес, който върви по непрекъснатата права линия, без връщания назад, отклонения и прекъсвания в последователността, така че дори най-големият обрат не е непременно фатален за убеждението. Наистина има периоди на регрес, както и периоди на прогрес. Нещо повече, би било прибързано да приемем, че след отстъплението напредъкът отново ще продължи от същата точка или по същата линия. Четирите цивилизации на Хегел или трите цивилизации на Маркс,

двадесет и едната цивилизации на Тойнби, теорията за жизнения цикъл на цивилизациите, преминаващи през възход, упадък и падение — такива схеми сами по себе си са безсмислени. Но те са симптоматични за разглеждания факт, че усилието, необходимо, за да се движи една цивилизация напред, спира на едно място и по-късно продължава от друго, така че какъвто и прогрес да наблюдаваме в историята, при него със сигурност няма континуитет нито по време, нито по място. Действително, ако съм принуден да формулирам закони на историята, един такъв закон би се отнасял до предвиждането, че една група — да я наречем класа, нация, континент, цивилизация, както искате, — която играе водеща роля в напредъка на цивилизацията в даден период, едва ли ще играе подобна роля в следващия период и това е така, защото тя е твърде дълбоко проникната от традициите, интересите и идеологиите на по-ранния период, за да е в състояние сама да се адаптира към изискванията и условията на следващия период¹⁵¹. По тази причина твърде е възможно да се случи така, че това, което за една група изглежда период на упадък, на друга се струва начало на нов напредък. Прогресът не означава и не може да означава еднакъв и едновременен прогрес за всички. Важно е да се отбележи, че повечето (115) съвременни пророци на упадъка, нашите скептици, които не виждат смисъл в историята и приемат, че прогресът е мъртъв, принадлежат към тази част от света и към тази обществена класа, които триумфално играеха главна и доминираща роля в напредъка на цивилизацията за период от няколко поколения. За тях не е утеха да знаят, че ролята, която групата им е играла в миналото, сега ще бъде поверена на други. Ясно е, че историята, която им изиграва толкова подъл номер, не може да бъде значим или рационален процес. Но, ако поддържаме хипотезата за прогреса, мисля, че трябва да приемем условието за прекъснатата линия.

Накрая стигам до въпроса, какво е същинското съдържание на прогреса от гледна точка на историческото действие. Хората, които се борят, да речем, за това, всички да придобият граждански права, или за промяна на нака-

зателната практика, или за отстраняването на неравенството, породено от расова или класова принадлежност, съзнателно искат да правят точно тези неща: те не търсят съзнателно «прогреса» и не осъществяват някакъв исторически «закон» или «хипотеза» за прогреса. Историкът е този, който прилага към действията им своята хипотеза за прогреса и ги интерпретира като прогрес. Но това не прави понятието прогрес невалидно. Радвам се, че по този въпрос сме единодушни със сър Айзая Бърлин, че «прогресът и реакцията, въпреки всевъзможните езикови злоупотреби, не са празни понятия»¹⁵². Историческа презумпция е, че човек е способен да се възползва (не че изпитва необходимост от това) от опита на своите предци и че прогресът в историята, за разлика от еволюцията в природата, се основава на предаването на активи. Тези активи включват и материалните придобивки, и уменията да се управлява, променя и оползотворява околната среда на човека. Действително двата фактора са в тясна взаимовръзка и взаимодействие. Маркс разглежда човешкия труд като основа на цялата сграда и тази формулировка изглежда приемлива, ако понятието «труд» се използва в достатъчно широк смисъл. Но простото натрупване на средства няма да е от полза, ако не носи със себе си не само нарастване на техническото и социалното познание и опит, но и растеж в овладяването на околната човешка среда в по-широк (116) смисъл. Смятам, че днес малцина биха поставили под въпрос факта за осъществен прогрес в натрупването и на материални средства, и на научно познание, за овладяване на околната среда в технологичен смисъл. Това, което се поставя под въпрос, е дали през XX век е постигнат някакъв прогрес в нашия обществен ред, в управлението на социалното обкръжение, било то национално или международно, и дали всъщност не е имало известен регрес. Дали еволюцията на човека като социално същество не изостава фатално от прогреса на технологиите?

Симптомите, които предизвикват този въпрос, са очевидни. Но аз подозирам въпреки това, че той е погрешно формулиран. Историята познава много преломни моменти, когато водачеството и инициативата преминават от една

група към друга, от една част на света към друга: периодът на възход на съвременната държава и изместването на центъра на властта от Средиземноморието към Западна Европа и периодът на Френската революция са забележителни съвременни примери. Подобни периоди винаги са представлявали времена на насилствено разместване на пластове и борби за власт. Старата власт отслабва, старите граници изчезват, новият ред възниква от горчивия сблъсък на амбиции и негодувание. Бих могъл да предположа, че сега преминаваме през подобен период. Изглежда ми просто невярно да кажа, че нашето разбиране за проблемите на социалната организация или добрата ни воля да организираме обществото в светлината на това разбиране са регресирали: бих се осмелил всъщност да твърдя, че те са се развили много. Не става дума, че възможностите ни са намалели или че нравствените ни качества са в упадък. А че периодът на конфликт и разместване на пластове, дължащ се на променилия се баланс на силите между континенти, нации и класи, в който живеем, е увеличил твърде много натиска върху тези възможности и качества и е ограничил и възпрепятствал тяхната ефективност за положителни постижения. Колкото и да не искам да подценявам силата на предизвикателството на последните петдесет години към вярата в прогреса на Западния свят, продължавам да не съм убеден, че прогресът в историята е стигнал своя край. Но, ако ме притиснете да се изкажа относно съдържанието на прогреса, мисля, ще мога да отвърна нещо такова: понятието за ясно дефинируема и крайна цел на прогреса в (117) историята, толкова често постулирано от мислителите през XIX век, се оказва неприложимо и безрезултатно. Вярата в прогреса означава вяра не в някакъв автоматичен или неизбежен процес, а в прогресивното развитие на човешките потенциални способности. Прогресът е абстрактно понятие, а конкретните цели, следвани от човешкия род, от време на време изникват извън хода на историята, не от някакъв източник извън него. Не изповядвам никаква вяра в съвършенството на човека или в бъдещия рай на земята. В това отношение бих се съгласил с теолозите и мистиците, които твърдят, че в историята съвършен-

ството не е осъществимо. Но ще се задоволя с възможността за неограничен прогрес — или прогрес, подчинен на липсата на ограничения, от който можем да се нуждаем или да очакваме — по посока на целите, които могат да бъдат формулирани само като вървим към тях и валидността на които може да бъде проверена в процеса на достигането им. Не зная как обществото може да оцелее без подобно понятие за прогрес. Всяко цивилизовано общество налага жертви на поколенията, живеещо в настоящето, в името на все още неродените поколения. Да оправдае тези жертви в името на един по-добър бъдещ свят е светският вариант на оправдаването им в името на някаква божествена цел. По думите на Бюри, «принципът за дълг към потомството е пряк корелат на идеята за прогреса»¹⁵³. Може би този дълг не изисква оправдание. Но ако е обратното, то аз не знам друг начин той да бъде оправдан.

Това ме връща към известния проблем за обективността в историята. Самата дума «обективност» е подвеждаща и оспорвана. В една предходна лекция вече посочих, че обществените науки — и историята в това число — не могат да се приспособяват към теория на познанието, която отдалечава субекта от обекта и строго разграничава наблюдателя и наблюдаваното. Нуждаем се от нов модел, който да оцени по достойнство сложния процес на взаимоотношение и взаимодействие между тях. Историческите факти не могат да бъдат чисто обективни, тъй като те са станали исторически факти само благодарение на значението, което историкът им придава. Обективността в историята — ако все още можем да използваме конвенционалния термин — не може да бъде обективност на факта, а само (118) на зависимостта, на отношението между факта и интерпретацията, между минало, настояще и бъдеще. Не е нужно да се връщам към причините, които ме накараха да отхвърля като неисторически опита за преценяване на историческите събития, създавайки абсолютен критерий за оценка извън историята и независим от нея. Понятието за абсолютна истина също така не съответства на света на историята — или, предполагам, на света на науката. Само най-простият вид историческо съждение може да

бъде признато за абсолютно вярно или за абсолютно погрешно. На по-сложно равнище историкът, който оспорва оценката на някой свой предшественик, обикновено я преценя не като абсолютно погрешна, а като недостатъчна или едностранчива, или подвеждаща, или резултат от гледна точка, представена като остаряла, или ирелевантна според последните данни. Да се твърди, че Руската революция се дължи на глупостта на Николай II или на гения на Ленин, е доста неадекватно — толкова неадекватно, та чак заблуждаващо. Но не може да се нарече абсолютно погрешно. Историкът не работи с абсолютни от този род.

Да се върнем на тъжния случай със смъртта на Робинсън. Обективността на нашето разследване на събитието не зависи от това, дали разбираме правилно нашите факти — този въпрос не подлежи на обсъждане, — а от разграничението между действителни или значими факти, от които се интересуваме, и случайни факти, които можем да си позволим да пренебрегнем. За нас е лесно да очертаем това разграничение, защото критерият или тестът за значимост, основа на нашата обективност, е ясен и е релевантен на разглежданата цел, т. е. намаляването на смъртните случаи по пътищата. Но историкът не е такъв късметлия като следователя, който има пред себе си простата и определена цел да намали пътнотранспортните произшествия. Историкът, пред когото също стои задачата да интерпретира, се нуждае от свой критерий за значимост, който също така е и критерий за обективност, за да може да прави разграничение между значимото и случайното. Той също така може да го открие само в релевантността спрямо набелязаната цел. Но това е необходимо еволюираща цел, след като еволюиращата интерпретация на миналото е необходима функция на историята. Традиционното предположение, че промяната винаги се обяснява с нещо постоянно и непроменливо, противоречи на опита на историка. (119) «За историка — казва проф. Бътърфийлд, може би запазвайки изцяло за себе си сферата, в която историците не изпитват нужда да го следват — единственият абсолют е промяната.»¹⁵⁴ Абсолютът в историята не е нещо в

миналото, от което започваме. Не е нещо в настоящето, след като всяко настоящо мислене по необходимост е относително. Той е нещо все още незавършено и в процес на ставане — нещо в бъдещето, към което вървим, което започва да придобива форма само като вървим към него и в светлината на което, както вървим напред, постепенно оформяме нашата интерпретация за миналото. Това е светската истина, стояща зад религиозния мит, че смисълът на историята ще бъде разкрит в деня на Страшния съд. Нашият критерий не е абсолютен в статичния смисъл на нещо, което е било същото вчера, днес и завинаги: такъв абсолютен е несъвместим с природата на историята. Но е абсолютен по отношение на нашата интерпретация за миналото. Той отхвърля релативистичния възглед, че всички интерпретации са еднакво добри или че всяка интерпретация е вярна за своето време и място, и посочва пробен камък, с помощта на който интерпретацията ни за миналото ще бъде преценена окончателно. Той е това чувство за посока в историята, позволяващо ни да подреждаме и тълкуваме събитията от миналото, което всъщност е задачата на историка, да освободим и организираме човешката енергия в настоящето от гледна точка на бъдещето, което е задача на държавника, икономиста и социалния реформатор. Но самият процес остава прогресивен и динамичен. Нашето чувство за посока и интерпретацията ни на миналото са предмети на постоянно изменение и еволюция, докато вървим напред.

Хегел облича своя абсолютен в мистичната форма на световния дух и прави кардиналната грешка да насочва хода на историята към цел в настоящето, вместо да я проектира в бъдещето. Той признава (120) процеса на продължителна еволюция в миналото и нелепо го отрича в бъдещето. Онези, които от Хегел насам са разсъждавали най-проникновено върху природата на историята, със сигурност са я виждали като синтез на минало и бъдеще. Токвил, който не се освобождава напълно от геологическия идиом на своето време и дарява твърде тясно съдържание на своя абсолютен, все пак стига до същността на нещата. Говорейки за развитието на равенството като универсално и постоянно

явление, той казва:

*Ако хората в наше време са били заставени да виждат творческото и прогресивното развитие на равенството като едновременно миналото и бъдещето на тяхната история, това отделно откритие би придавало на развитието свещения характер на волята на техния господар и повелител*¹⁵⁵.

По тази все още неприключена тема може да се напише важна глава от историята. Маркс, който споделя някои от забраните на Хегел за вглеждане в бъдещето и по принцип твърди, че учението му се корени в миналата история, е принуден от естеството на своята тема да проектира в бъдещето своя абсолютен за безкласово общество. Бюри описва идеята за прогреса със същата цел малко тромаво, но ясно като «теория, която включва синтез на миналото и предсказване на бъдещето»¹⁵⁶. Историците, твърди Неймиър в съзнателно парадоксална фраза, която се стреми да илюстрира с обичайното за него изобилие от примери, «си представят миналото и помнят бъдещето»¹⁵⁷. Само бъдещето може да даде ключ за интерпретацията на миналото. В този смисъл само то може да говори за ултимна обективност в историята. Това, че миналото хвърля светлина върху бъдещето, а бъдещето хвърля светлина върху миналото, е едновременно оправданието и обяснението на историята.

Какво тогава имаме предвид, когато възхваляваме историка, че е бил обективен, или когато казваме, че един историк е по-обективен от друг? Не, разбира се, че просто той правилно разбира фактите, а по-скоро, че избира подходящите факти, или с други думи, (121) че прилага правилен критерий за значимост. Мисля, че когато наричаме един историк обективен, имаме предвид две неща. Най-напред, че той има способност да надхвърля ограниченото виждане на собственото си положение в обществото и в историята — способност, която, както предположих в една предходна лекция, отчасти зависи от способността му да признава степента на въввлечеността си в това положение, да

признава — това трябва да се каже — невъзможността за цялостна обективност. Второ, че той притежава способността да проектира своя поглед в бъдещето по такъв начин, който да му позволи по-дълбоко и по-трайно вникване в миналото, отколкото това могат да постигнат историците, чието разбиране е напълно зависимо от собствената им непосредствена ситуация. Днес нито един историк не ще сподели увереността на Актън в перспективата за «ултимна история». Но някои историци пишат история, която е по-трайна и притежава по-окончателен и обективен характер от други. Тези историци имат това, което наричам дълготраен поглед върху миналото и бъдещето. Историкът на миналото може да се доближи до обективността само като се доближи до разбирането на бъдещето.

Затова, когато говорих за историята в една предна лекция като за диалог между миналото и настоящето, трябваше по-скоро да го нарека диалог между събитията на миналото и непрекъснато очертаващите се бъдещи цели. Интерпретацията, която историкът прави на миналото, подборът му на значимото и релевантното еволюират с непрекъснатата поява на нови цели. Да вземем най-простия нагледен пример. Докато има за основна цел организацията на конституционните свободи и политическите права, историкът интерпретира миналото на конституционен и политически език. Когато икономическите и социалните цели започват да заместват конституционните и политическите цели, историците се обръщат към икономическа и социална интерпретация на миналото. В този процес скептикът би имал право да твърди само донякъде, че новата интерпретация е не по-вярна от старата. Всъщност всяка е вярна за своя период. Въпреки това, след като заниманието с икономическите и социалните цели представлява по-широк и по-напреднал етап в човешкото развитие от заниманието с политическите и конституционните цели, то може да се каже, че икономическата и социалната интерпретация на историята представляват по-висок (122) етап в историята от чисто политическата интерпретация. Старата интерпретация не се отхвърля, а едновременно е включена в новата и отмене-

на от нея. Историографията е прогресивна наука в смисъл, че търси да въведе постоянно разширяващи и задълбочаващи се анализи на хода на събитията, което само по себе си е прогресивно. Това имах предвид, казвайки, че се нуждаем от «конструктивен поглед към миналото». Съвременната историография израсна през последните два века в тази двойка вяра в прогреса и не може да оцелее без нея, след като тя е тази, която я снабдява с критерий за значимост и с пробен камък за разграничаване между действително и случайно. В един разговор в края на живота си Гьоте разсича Гордиевия възел малко безцеремонно:

*Когато епохите са в упадък, всички тенденции са субективни; но, от друга страна, когато събитията са назрели за нова епоха, всички тенденции са обективни*¹⁵⁸.

Никой не е длъжен да вярва нито в бъдещето на историята, нито в бъдещето на науката. Възможно е обществото да бъде разрушено или да загине в резултат на бавен упадък, а историята да изпадне отново в теология — тоест, изучаване не на достиженията на човека, а на божествената цел — или в литература, което ще означава разказване на приказки и легенди без цел или значение. Но това няма да бъде история в смисъла, който ни е познат през последните двеста години.

Трябва да се справя и с известното и разпространено възражение към всяка теория, която открива ултимния критерий в историческата присъда на бъдещето. Твърди се, че подобна теория полага успеха като основен критерий за преценка и че той е правилен, ако не такъв какъвто е, то поне такъв, какъвто ще стане. За последните двеста години повечето историци не само приемат насоката, в която се движи историята, но съзнателно или несъзнателно вярват, че тази насока като цяло е вярната посока, че човечеството (123) върви от по-лошо към по-добро, от по-низше към по-висше. Историкът не само приема на-

соката, но я и одобрява. Проверката за значимост, която той прилага в подхода си към миналото, е не само долавяне на насоката, в която историята се движи, но и долавяне на собствената му нравствена съпричастност към тази насока. Мнимата дихотомия между «е» и «трябва да бъде», между факт и ценност, е преодоляна. Това е оптимистичен възглед, продукт на епоха на изключителна вяра в бъдещето. Виги и либерали, хегелианци и марксисти, теолози и рационалисти продължават твърдо, повече или по-малко точно да се придържат към него. За период от двеста години той би могъл да бъде окачествен без голямо преувеличение като приет и подразбиращ се отговор на въпроса: «Що е история?» Реакцията срещу този възглед идва от установилото се настроение на страх и песимизъм, което разчиства терена за теолозите, търсеци смисъла на историята извън историята, и за скептиците, които изобщо не намират смисъл в историята. Сега от всички страни и във възможно най-голяма степен ни уверяват, че дихотомията между «е» и «трябва да бъде» е абсолютна и не може да бъде преодоляна, че «ценностите» не могат да произтичат от «фактите». Мисля, че това е погрешна следа. Нека видим какво е отношението по този въпрос на някои историци или на хора, пишещи за история, избрани повече или по-малко случайно.

Гибън оправдава мястото, отделено в повествованието му на победите на исляма, основавайки се на факта, че «последователите на Мохамед все още държат светския и религиозния скиптър в Ориента». Но, добавя той, «би било незаслужено да се посвети същият труд на тълпите диваци, които между VII и XII век се спускат от равнините на Скития», след като «върховната власт на византийския трон отблъсква и се съхранява след тези безредни атаки»¹⁵⁹. Това не изглежда лишено от основание. Историята е общо взето регистриране на нещо, което хората са сторили, а не на нещо, което не са успели да направят. Донякъде тя неизбежно е история на успеха. Проф. Тони отбелязва, че историците придават «вид на неизбежност» на съществуващия ред, «като правят така, че да изпъкнат силите, които са триумфирали, и оставят като фон онези,

които (124) са били погълнати от тях»¹⁶⁰. Но не е ли това същността на работата на историка? Историкът не бива да подценява опозицията. Той не бива да представя победата като леко постигната, ако е била рискована. Понякога победените имат също толкова голям принос за окончателния резултат, колкото и победителите. Това са известни на всеки историк максими. Но общо взето историкът се занимава с тези, които, независимо дали са победители или победени, постигат нещо. Не съм специалист по история на крикета. Но страниците ѝ, както може да се предполага, са изпълнени с имената по-скоро на отбелязалите по сто точки, отколкото на тези, които са имали нулев резултат или са стояли извън игрището. Прочутото твърдение на Хегел, че в историята «вниманието ни може да бъде привлечено само от онези хора, които формират държавата»¹⁶¹, е справедливо критикувано като придаващо изключителна стойност на една форма на социална организация и утъпкващо пътя за едно противно преклонение пред държавата. Но по принцип това, което Хегел се опитва да каже, е правилно и отразява познатото разграничение между праисторията и историята. Само хората, които са успели да организират до известна степен своето общество, престават да бъдат примитивни диваци и влизат в историята. Карлайл, в своята *French Revolution*, нарича Луи XV «въплъщение на Световния солесизъм». Той очевидно харесва фразата, тъй като по-късно я включва в подълъг абзац:

*Какво е това ново всеобщо, шеметно движение: на институции, обществени устройства, индивидуални умове, които, веднъж заработили заедно, сега се въртят и мачкат в обезумял сблъсък? Неизбежно това е краят на Световния солесизъм, който най-сетне се е изчерпил*¹⁶².

Критерият е още по-исторически: това, което съответства на една епоха, се превръща в грешка за друга и бива осъдено на тази основа. Дори сър Айзая Бърлин, когато слиза от висините на философската абстракция и разг-

лежда конкретни исторически (125) ситуации, се връща към този възглед. В радиопредаване, излъчено известно време след публикацията на есето му *Historical Inevitability*, той възхвалява Бисмарк, въпреки моралните му недостатъци, като «гений» и «най-великия пример през последното столетие за политик с най-високи способности за политическа оценка» и в това отношение прави сравнение в негова полза с такива мъже като Йозеф II Австрийски, Робеспьер, Ленин и Хитлер, които не са успели да реализират «своите положителни цели». Намирам това мнение за странно. Но в момента ме интересува критерият за преценка. Бисмарк, твърди сър Айзая, разбира материята, с която работи. Другите са водени от абстрактни теории, които не успяват да заработят. Поуката е, че «неуспехът идва от противопоставянето на това, което работи най-добре... в полза на някакъв систематичен метод или принцип, изискващ универсална валидност»¹⁶³. С други думи, критерият за преценка в историята не е някакъв «принцип, изискващ универсална валидност», а «това, което работи най-добре».

Трябва да подчертая, че се обръщаме към критерия «това, което работи най-добре» не само когато анализираме миналото. Ако някой сподели с вас мислите си, че при сегашните обстоятелства обединението на Великобритания и САЩ в една държава, с една върховна власт е желателно, може да се съгласите, че това е доста разумна гледна точка. Ако продължи и каже, че конституционната монархия е за предпочитане пред президентската демокрация като форма на управление, също може да се съгласите, че това звучи доста разумно. Но ако предположим, след това той заяви, че предлага да се посвети на воденето на кампания за повторното обединение на двете държави под върховенството на Британската корона, вероятно бихте му отвърнали, че само ще си загуби времето. Ако се опитате да обясните защо, ще трябва да му кажете, че въпроси от този род трябва да бъдат дискутирани не въз основа на някакъв принцип за общо приложение, а въз основа на това, какво би работило при дадени исторически условия. Дори бихте могли да извършите кардиналния грех

да говорите за историята с главно «И» и да му кажете, че историята е срещу него. Работата на политика е да разглежда не (126) просто какво е желателно в морално или в теоретично отношение, а също съществуващите в света сили и как те могат да бъдат насочвани или манипулирани към вероятно частични реализации на набеязаните цели. Политическите ни решения, взети в светлината на нашата интерпретация на историята, са коренят в този компромис. Обаче и нашата интерпретация на историята се корени в същия компромис. Нищо не е по-погрешно от това да бъде установен някакъв предполагаемо абстрактен критерий на желаното и да бъде осъждано миналото в светлината на този критерий. Трябва на всяка цена да заместим думата «успех», която може да има неудобни конотации, с неутралното «това, което работи най-добре». След като в рамките на тези лекции се присъединих към мнението на сър Айзая Бърлин по редица въпроси, радвам се да приключа равносметката с тази степен на съгласие.

Но приемането на критерия «това, което работи най-добре» не прави прилагането му нито по-лесно, нито очевидно само по себе си. Този критерий не поощрява моменталните присъди или пък онзи, който се прекланя пред възгледа, че това, което съществува, е правилно. Плодоносните неуспехи не са непознати в историята. Историята приема това, което мога да нарека «отложено осъществяване»: видимите грешки на днешния ден могат да се окажат важен принос за достигането на утрешния; както е известно, пророците се раждат, преди да им е дошло времето. Наистина едно от предимствата на този критерий пред критерия за предполагаемо установения и универсален принцип е, че може да ни накара да отложим преценката си или да я окачествим в светлината на събития, които все още не са се случили. Прудон, който говори свободно от гледна точка на абстрактни нравствени принципи, прощава *coup d'état*¹⁶⁴ на Наполеон III, след като е успял. Маркс, който отхвърля критерия на абстрактните нравствени принципи, осъжда Прудон за това, че опрощава преврата. Ако отправим поглед назад, към по-далечната историческа перспектива,

вероятно ще се съгласим, че Прудон греши, а Маркс е прав. Постиженията на Бисмарк осигуряват отлична отправна точка за изследването на проблема за историческата преценка. Макар да приемам критерия на сър Айзая за «това, (127) което работи най-добре», смущават ме тесните граници и краткият период от време, в които той очевидно се задоволява да го прилага. Дали създаденото от Бисмарк функционира добре? Би трябвало да си помисля, че то е довело до огромна катастрофа. Това не означава, че се стремя да порицавам Бисмарк, който създава германския Райх, или масата германци, които искат това и помагат за създаването му. Но, като историк, аз имам да задам още много въпроси. Дали евентуалната катастрофа настъпва, защото съществуват някакви скрити недостатъци в структурата на Райха? Или защото нещо във вътрешните условия, които обуславят възникването му, предопределя той да стане самоуверен и агресивен? Или защото, когато Райхът е създаден, европейската или световната сцена вече е била така пренаселена, а експанзивните тенденции сред съществуващите Велики сили вече са били така силни, та появата на друга експанзивна Велика сила е била достатъчна, за да предизвика голям сблъсък и да превърне цялата система в руини? Може и да е погрешно по последната хипотеза да бъдат държани отговорни за катастрофата единствено Бисмарк и германците. Наистина за това, че чашата е преляла, не може да бъде обвинявана последната капка вода. Но една обективна оценка на постигнатото от Бисмарк и как то е работило изисква от историка отговор на тези въпроси, а не съм сигурен, че той е в състояние да отговори окончателно на всички тях. Това, което бих казал, е, че историкът на 20-те години на XX в. е по-близо до обективната оценка, отколкото историкът на 80-те години на XIX в. и че днешният историк е по-близо до нея, отколкото историкът на 20-те години на XX в., а историкът на 2000-та година ще бъде още по-близо. Това илюстрира тезата ми, че обективността в историята не е могла и не може да се спре на някакъв определен и непроменлив критерий за преценка, съществуващ тук и сега, а само на критерий, който е заложен в бъдещето и се развива с хода на историята

напред. Историята придобива значение и обективност само когато установява кохерентна връзка между миналото и бъдещето.

Нека сега погледнем от друг ъгъл към тази предполагаема дихотомия между факт и ценност. Ценностите не могат да произтичат от фактите. Това твърдение отчасти е вярно, но отчасти е погрешно. Трябва само да изследвате ценностната система, преобладаваща през който и да е период или в която и да е страна, за да (128) разберете каква голяма част от нея е оформена от фактите на средата. В една предходна лекция обърнах внимание на променливото историческо съдържание на думите, обозначаващи ценности като свобода, равенство или справедливост. Или да вземем християнската църква като институция, занимаваща се с широкото пропагандиране на морални ценности. Съпоставете ценностите на ранното християнство или ценностите на средновековната папска институция с тези на протестантските църкви от XIX век. Или съпоставете ценностите, проповядвани днес — да речем — от християнската църква в Испания, с ценностите, проповядвани от християнските църкви в САЩ. Тези различия в ценностите произтичат от различията на историческите факти. Или да разгледаме историческите факти, които през последния век и половина стават причина робството, расизма или експлоатацията на детския труд — всички те някога приети като морално неутрални или почтени — да бъдат разглеждани обикновено като неморални. Може да се каже, че предположението, че ценностите не могат да произтичат от фактите, е най-малкото едностранчиво и подвеждащо. Или да обърнем твърдението. Фактите не могат да произтичат от ценностите. Това отчасти е вярно, но също може да бъде подвеждащо и да изисква уговорка. Когато се стремим да разберем фактите, въпросите, които задаваме, и оттук отговорите, които получаваме, са внушени от нашата ценностна система. Представата ни за фактите от околната среда е формирана от нашите ценности, т. е. от категориите, чрез които се приближаваме до фактите, и тази представа е измежду най-важните факти, които трябва да вземем под внимание. Ценностите влизат във фактите и са съществена част

от тях. Нашите ценности са съществена част от знанията и уменията, които притежаваме като човешки същества. Благодарение на нашите ценности сме способни да се приспособяваме към средата и да приспособяваме нашата среда към самите нас, да постигнем това овладяване на средата, което е правило историята летопис на прогреса. Но недейте, драматизирайки борбата на човека с неговата среда, да предполагате погрешно противопоставяне и погрешно разделение между фактите и ценностите. Прогресът в историята се постига чрез взаимозависимост и взаимодействие между фактите и ценностите. Обективен историк е онзи, който прониква възможно най-дълбоко в този реципрочен процес. (129)

Ключ към този проблем за фактите и ценностите ни дава всекидневната употреба на думата «истина» — дума, която обхваща света на факта и света на ценностите и е съставена от елементи и на двата. И това не е идиосинкразия на английския език. Думите за истина в романските езици, немската *Wahrheit*, руската *правда*¹⁶⁵, всички те притежават подобен двойок характер. Всеки език изглежда изисква подобна дума за истина, която е не само изказване на факт и не е само ценностна оценка, а включва и двата елемента. Несъмнено факт е, че миналата седмица ходих до Лондон. Но обикновено не бихте го нарекли истина — лишено е от всякакво ценностно съдържание. От друга страна, когато основателите на Съединените щати споменават в Декларацията за независимост очевидната истина, че всички хора са създадени равни, можете да доловите, че ценностното съдържание на това твърдение взема връх над фактичното съдържание и по тази причина настойчиво изисква да бъде разглеждано като истина. Някъде между тези две полюса — северния полюс на фактите, лишени от ценностна оценка, и южния полюс на оценъчните съждения, все още воюващи да се превърнат във факти — се простира царството на историческата истина. Историкът, както споменах в първата си лекция, балансира между факта и интерпретацията, между факта и ценностите. Той не може да ги разделя. Навярно в един статичен свят ще сте принудени да се обявите за раз-

деление между фактите и ценностите. Но историята в един статичен свят е безсмислена. По своята същност историята е промяна, движение или — ако не възразявате срещу старомодната дума — прогрес.

Затова в заключение ще се върна към описанието на Актън за прогреса като «научна хипотеза, върху която историята трябва да бъде написана». Ако искате, можете да превърнете историята в теология, като поставите значението на миналото в зависимост от някоя надисторическа и свръхестествена сила. Ако искате, можете да я превърнете в литература — сборник от истории и легенди за (130) миналото без смисъл или значение. Собствено казано историята може да бъде писана само от този, който открива и приема смисъла на посоката в самата история. Вярата, че сме дошли отнякъде, е тясно свързана с вярата, че вървим нанякъде. Общество, което е загубило вяра в способността си да върви напред в бъдещето, много скоро ще спре да се занимава със собствения си прогрес в миналото. Както казах в началото на първата си лекция, нашият възглед за историята отразява възгледа ни за обществото. Сега се връщам към моята отправна точка, като заявявам вярата си в бъдещето на обществото и в бъдещето на историята. (131)

ГЛАВА VI

РАЗШИРЯВАЩИЯТ СЕ ХОРИЗОНТ

Схващането за историята като постоянно движещ се процес, с историка, движещ се вътре в него, което изложих по-горе в тези лекции, ме навежда на някои заключителни размисли за мястото на историята и на историка в наше време. Живеем в епоха, когато не за първи път в историята предвижданията за световна катастрофа витаят във въздуха и слагат своя отпечатък върху всичко. Те не могат нито да бъдат доказани, нито да бъдат отхвърлени. Но във всеки случай са далеч по-несигурни от предвиждането, че всички ние ще умрем. След като сигурността на това предвиждане не ни пречи да кроим планове за собственото си бъдеще, аз ще продължа да обсъждам настоящето и бъдещето на нашето общество с предположението, че Великобритания — или ако не Великобритания, то по-голяма част от света — ще преодолее опасностите, които ни заплашват, и историята ще продължи.

Средата на XX век застыга света в процес на промяна, вероятно по-дълбока и по-стремителна от всяка друга, която го е връхлитала, откакто средновековният свят е рухнал и през XV и XVI век са били положени основите на съвременния свят. Несъмнено в основата си промяната е плод на научните открития, на все по-широкото им приложение и на развитието, последвало пряко или косвено от тях. Най-очевидният аспект на промяната е социалната революция, сравнима с тази, която през XV и XVI век е поставила началото на встъпването във властта на нова класа, базираща се на финансите и търговията, и по-късно — на индустрията. Новата структура на английската индустрия и новата структура на английското общество ми се струват твърде огромни проблеми, за да се занимавам с тях тук. Но промяната има два аспекта, по-непосредствено свързани с моята тема — мога да ги нарека промяна в дълбочина и промяна в географския обхват. Ще се опитам накратко да засегна и двата.

Историята започва, когато хората започнат да мислят хода на времето не като съвкупност от естествени процеси — редуване на сезоните, човешки жизнен път, — а като поредица от специфични събития, в които хората са въввлечени съзнателно и на които те могат да въздействат. Историята — казва Буркхарт — е «скъсване с природата, предизвикано от пробуждането на съзнанието»¹⁶⁶. Историята е дългата борба на човека чрез упражняване на своя разум да разбере своята среда и да ѝ въздейства. Но съвременната епоха е разширила борбата по революционен начин. Сега човек се стреми да разбере, да въздейства не само на околната среда, но и на самия себе си. Така да се каже, това прибавя ново измерение на разума, ново измерение на историята. Настоящото време е с най-исторически дух от всички времена. Съвременният човек в безпрецедентна степен е самосъзнаващ се и следователно съзнаващ историята. Той жадно се вглежда назад, в сумрачната светлина, отдето идва, с надеждата, че бледите ѝ лъчи ще озарят мрака, към който върви. И обратно, неговите стремежи и тревоги за пътеката, простираща се напред, стимулират вникването в това, което лежи зад него. Минало, настояще и бъдеще са свързани наедно в безкрайната верига на историята.

Промяната в съвременния свят, която се състои в развитието на човешкото самосъзнание, може да се каже, започва с Декарт, който пръв установява мястото на човека като същество, способно не само да мисли, но и да мисли за своето собствено мислене, което може да се наблюдава в процеса на наблюдение, така че човекът да е едновременно субект и обект на мисленето и наблюдението. Но развитието не е напълно експлицитно чак до последните години на XVIII век, когато Русо разкрива нови дълбини на човешкото самопознание и самосъзнание и предлага на човека нов възглед за света на природата и за традиционната цивилизация. Френската революция, твърди Токвил, е вдъхновена от «вярата, че се иска замяна на съвкупността от традиционни обичаи, ръководещи социалния ред на онова време, с прости, елементарни правила, произтичащи от човешкия разум и от естествения закон»¹⁶⁷. «Никога (133) пре-

ди — пише Актън в една своя ръкописна бележка — хората не са търсели свободата, съзнавайки какво търсят.»¹⁶⁸ За Актън, както и за Хегел, свободата и разумът никога не са били твърде отдалечени помежду си. С френската революция е свързана и американската революция.

Преди осемдесет и седем години нашите деди са формирали на този континент нова нация, родена в свобода и основана на предположението, че всички хора са създадени равни.

Това е, по думите на Линкълн, изключително събитие — първият случай в историята, когато хората нарочно и съзнателно се формират като нация и след това нарочно и съзнателно разясняват, за да моделират другите хора в нея. През XVII и XVIII в. човекът вече напълно осъзнава заобикалящия го свят и неговите закони. Вече няма мистериозни повели на загадъчното провидение, а закони, достъпни за разума. Това са закони, на които всеки човек е подчинен, а не негови собствени закони. В следващия етап човекът започва напълно да осъзнава своята власт над околната среда, над самия себе си и над своето право да създава закони, според които да живее.

Преходът от XVIII в. към съвременния свят е дълъг и постепенен. Типични за този период философи са Хегел и Маркс, всеки от които заема двойствена позиция. Хегел застъпва идеята за закони на провидението, превърнати в закони на разума. Световният дух според Хегел се държи здраво с едната си ръка за провидението, а с другата — за разума. Той повтаря Адам Смит: индивидите «задоволяват собствените си интереси; но е осъществено нещо повече и то се съдържа латентно в това действие, следователно не присъства в тяхното съзнание». Относно рационалната цел на световния дух Хегел пише, че хората, «в самия акт на осъзнаването й, я превръщат в повод за удовлетворяване на желанието си, чието значение е различно от тази цел». Това е просто хармонията на интереси, предадени на езика на немската философия¹⁶⁹. Екви-валентът, който Хегел дава на «невидимата ръка» на Смит, е прочутата «хит-

рост на (134) разума», която кара хората да работят, за да постигнат целите, които не съзнават. Но Хегел в не по-малка степен е философ на френската революция, първият философ, който вижда същността на действителността в историческата промяна и в развитието на човешкото себепознание. Развитието в историята представлява развитие по посока на идеята за свобода. Но след 1815 г. вдъхновението на френската революция свършва безславно в стагнацията на Реставрацията. Политически Хегел е бил твърде плах, а през последните години доста здраво свързан със силните на деня, за да въведе някакво конкретно значение в метафизическите си предположения. Описанието на Херцен за постановките на Хегел като за «алгебра на революцията» е изключително подходящо. Хегел въвежда система от знаци, но не ѝ дава практическо съдържание. На Маркс остава задачата да напише аритметиката в алгебричните уравнения на Хегел.

Последовател и на Адам Смит, и на Хегел, Маркс изхожда от схващането за свят, управляван от рационални природни закони. Подобно на Хегел, но този път в практическа и конкретна форма, той осъществява преход към схващането за свят, управляван от закони, развили се чрез рационален процес, в отговор на революционната инициатива на човека. В крайния синтез на Маркс историята означава три неща, които са неотделими едно от друго и оформят единно и рационално цяло: движение на събитията съгласно обективните и предимно икономически закони; съответно развитие на мисълта чрез диалектически процес; и съответно действие под формата на класова борба, което съгласува и обединява теорията и практиката на революцията. Маркс предлага синтез на обективните закони и на съзнателното действие за въвеждането им в практиката, нещо, което понякога (макар и заблуждаващо) определяме като детерминизъм и волунтаризъм. Маркс непрекъснато пише за закони, на които хората до този момент са били подчинени, без да съзнават това. Той нееднократно насочва вниманието към тъй нареченото «погрешно съзнание» на впримчените в капиталистическата икономика и капиталистическото общество: «схва-

щанията, формирани за законите за производство в умовете на участващите в производството и обръщението, ще се различават значително от действителните закони»¹⁷⁰. Но човек може да намери (135) в произведенията на Маркс удивителни примери на призиви за съзнателно революционно действие. «Философите само по различен начин са обяснявали света — твърди в прочутата си теза за Фойербах той, — задачата обаче е той да бъде изменен.» «Пролетариатът — казва се в *Манифест на Комунистическата партия* — ще използва политическото си господство, за да лиши буржоазията стъпка по стъпка от целия капитал и да съсредоточи всички средства за производство в ръцете на държавата.» И в *Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт* Маркс говори за «интелектуално самосъзнание, изличило постепенно чрез едновековен процес всички традиционни идеи». Пролетариатът е този, който ще заличи погрешното съзнание на капиталистическото общество и ще въведе истинското съзнание на безкласовото общество. Но неуспехът на революциите от 1848 г. е сериозна и драматична крачка назад, към стадии от развитието, които изглеждат опасни, когато Маркс започва да твори. Втората половина на XIX век преминава в атмосфера на все още преобладаващи просперитет и сигурност. Чак на границата между двата века вече сме завършили прехода към съвременния период на историята, където първостепенната функция на разума вече не е да разбира обективните закони, управляващи поведението на човека в обществото, а по-скоро да реформира обществото и индивидите, които го съставят чрез съзнателно действие. При Маркс «класа», макар и не точно дефинирана, остава като цяло обективно понятие, установено чрез икономически анализ. При Ленин ударението преминава от «класа» към «партия», която съставлява авангарда на класата и я изпълва с необходимия елемент на класовото съзнание. При Маркс «идеология» има отрицателен смисъл — резултат от погрешно разбиране на капиталистическия обществен ред. При Ленин «идеология» става неутрално или положително понятие — вяра, внушена от един *елит* от класово осъзнати лидери на масата от потенциално класово осъзнати работници. Фор-

мирането на класово съзнание вече не е автоматичен процес, а работа, която трябва да бъде свършена.

Другият велик мислител, който внася ново измерение в разума на нашето време, е Фройд. Фройд и днес си остава почти енигматична фигура. По образование и произход той е либерален индивидуалист от XIX век и приема без уговорки общото, но невярно (136) предположение за фундаменталната противоположност между индивида и обществото. Фройд, подхождайки към човека по-скоро като към биологическо, отколкото като към социално същество, е склонен да възприема социалната среда като нещо по-скоро исторически дадено, отколкото като нещо в непрекъснат процес на създаване и трансформация от самия човек. Фройд винаги е бил атакуван от марксистите за схващането си, кои проблеми са действително социални от гледна точка на индивида, и порицаван като реакционер в това отношение. Обвинението, което е само частично валидно за самия Фройд, е много по-основателно спрямо днешната не-офройдистка школа в САЩ, която приема, че неприспособността е присъща на индивида, а не на структурата на обществото, и възприема приспособяването на индивида към обществото като съществена функция на психологията. Другото популярно обвинение срещу Фройд, че разширява ролята на ирационалното в човешкото поведение, е напълно погрешно и се основава на грубото смесване между приемането на ирационалния елемент в човешкото поведение и култа към ирационалното. Че съществува култ към ирационалното в англоговорящия свят в наши дни, най-вече под формата на пренебрежение към постигнатото и към възможностите на разума, за жалост е вярно. То е част от съществуващата днес вълна на песимизъм и крайно десен консерватизъм, за която ще говоря по-късно. Но причината не е във Фройд, който е отявлен и доста примитивен рационалист. По същество Фройд разширява кръга на нашето познание и разбиране, разкривайки несъзнаваните корени на човешкото поведение за съзнателността и за рационалното изследване. Това означава разширяване на владенията на разума, увеличаване на силата на човека да разбира и

контролира себе си, а оттук и своята среда. Което представлява революционно и прогресивно достижение. В това отношение Фройд допълва, а не опровергава делото на Маркс. Фройд принадлежи на съвременния свят в смисъл, че макар самият той да плаща дан на схващането за постоянната и неизменна човешка природа, все пак въвежда инструменти за по-дълбоко разбиране на корените на човешкото поведение и оттук — за съзнателното му изменение чрез рационални процеси. (137)

За историка особеното значение на Фройд е двояко. На първо място, Фройд забива последния пирон в ковчег на старата илюзия, че мотивите, от които хората предполагат или си вярват, че са се ръководели, наистина могат да обясняват тяхното поведение. Това е негативно постижение от голямо значение, следователно положителното намерение на някои ентузиастични да хвърлят светлина върху поведението на великите личности в историята чрез методите на психоанализата трябва да се възприема с известно недоверие. Процедурата на психоанализата се основава на кръстосания разпит на пациента, който е изследваното същество, но мъртъв човек не може да бъде подложен на кръстосан разпит. На второ място, Фройд, утвърждавайки делото на Маркс, насърчава историка да изследва себе си и собствената си позиция в историята, мотивите — може би скритите мотиви, — които ръководят избора му на тема или период, и подбора и интерпретацията му на фактите, националния и социалния произход, които определят неговата гледна точка, разбирането за бъдещето, което оформя разбирането му за миналото. Както Маркс и Фройд пишат, за историка няма никакво извинение, ако мисли за себе си като за безпристрастен индивид, стоящ извън обществото и извън историята. Това е времето на самосъзнаването — историкът може и трябва да знае какво прави.

Преходът към това, което аз наричам съвременен свят — разширяването към нови сфери на функциониране, и на власт на разума, — още не е пълен. Той е част от революционната промяна, през която светът на XX век преминава. Бих искал да изследвам някои от главните симптоми на прехода.

Нека започна с икономиката. До 1914 г. вярата в обективните стопански закони, които управляват икономическото поведение на хора и нации и на които те биха могли да не се подчиняват единствено в свой ущърб, е наистина неоспорима. Редуванията на разцвет и криза в търговията, нестабилността на цените, безработицата се определят от тези закони. През 1930 г. когато настъпва голямата депресия, това все още е господстващият възглед. Оттогава нещата се развиват бързо. През 1930 г. хората почват да говорят за «края на икономическия човек», имайки предвид човека, който непрекъснато преследва икономическите си интереси съгласно икономическите закони. Оттогава никой, с изключение на неколцина Рип Ван (138) Уинкълъвци¹⁷¹ от XIX в., не вярва в икономическите закони в този смисъл. Днес икономиката представлява или поредица от теоретически математически уравнения, или практическо изследване на това, как някои хора изтласкват встрани други. Промяната е главно резултат на прехода от индивидуален капитализъм към капитализъм в голям мащаб. Докато преобладават индивидуалните предприемачи или търговци, никой не е в състояние да контролира икономиката или да ѝ повлияе значително и илюзията за безлични закони и процеси се запазва. Дори Банк ъф Ингланд, в най-силните си дни, е приемана не като умел спекулант и манипулатор, а като обективен и квази-автоматичен регистратор на икономически тенденции. Но с прехода от *laissez-faire* икономика към дирижираната икономика (независимо дали дирижираната икономика е капиталистическа или социалистическа, независимо дали управлението е дело на капиталист от голям мащаб или на дребен частник, на концерни или на държавата), тази илюзия постепенно изчезва. Става ясно, че определени хора взимат определени решения за определени цели и че тези решения поставят началото на нашия икономически курс вместо нас. Днес всеки знае, че цената на олиото или сапуна не се променя в отговор на някакъв обективен закон за търсенето и предлагането. Всеки знае или си мисли, че знае, че икономическата криза и безработицата са дело на човека: правителствата допускат, в действителност претендират, че знаят как да ги премахнат.

Осъществен е преход от *laissez-faire* към планиране, от безсъзнателното към самоосъзнаването, от вярата в обективните икономически закони към вярата, че човек със собствените си действия може да ръководи икономическата си съдба. Социалната политика върви ръка за ръка с икономическата политика, в действителност икономическата политика е част от социалната политика. Нека цитирам откъс от последния том на първата *Cambridge Modern History*, публикувана през 1910 г., силно въздействащ коментар от автор, който е всичко друго, но не и марксист, и който веоятно никога не е чувал за Ленин: (139)

Вярата във възможността за социална реформа чрез съзнателно усилие е доминиращо течение в европейското съзнание. Тя замества вярата в свободата като единствено универсално лекарство... Нейната валидност в настоящето е толкова значима и съдържателна, колкото вярата в правата на човека по времето на Френската революция¹⁷².

Днес, петдесет години след написването на този откъс, повече от четиридесет години след Руската революция и тридесет години след голямата депресия, тази вяра става общоприета. Преходът от подчинение на обективни икономически закони, които, макар и по общо мнение да са рационални, са извън контрола на човека, към вяра в способността на човека да контролира икономическата си съдба чрез обмислени действия според мене бележи напредъка в прилагането на разума към човешките дела, нарастващата способност на човек да разбира и управлява себе си и своята среда, което съм готов, ако е необходимо, да нарека със старомодната дума прогрес.

Не разполагам с място да засегна в детайли хода на подобни процеси в други области. Дори науката, както виждаме, днес е по-малко заинтересована да изследва и установява обективните закони на природата, отколкото да съставя работни хипотези, благодарение на които човек е в състояние да впрегне природата за свои цели и да преобрази своята среда. Нещо повече, човек е

започнал чрез съзнателно упражняване на разума си не само да преобразява своята среда, но и да преобразява себе си. В края на XVIII в. Малтус, в едно епохално произведение, се опитва да установи обективните закони на народонаселението, работещи по подобие на законите на Адам Смит за пазара, без никой да съзнава процеса. Днес никой не вярва в такива обективни закони, но контролът върху народонаселението е станал предмет на рационална и обмислена социална политика. В наше време сме виждали удължаване, благодарение на човешките усилия, на продължителността на живота на човека и промяна на баланса между поколенията в населението ни. Чували сме за (140) наркотици, съзнателно употребявани да повлияят на човешкото поведение, и за хирургически операции, чиято цел е да променят човешкия характер. И човекът, и обществото се променят и биват променяни от съзнателни човешки усилия пред очите ни. Но най-значителните измежду тези промени вероятно са причинените от развитието и употребата на съвременните методи за убеждение. Днес учителите на всички равнища все по-съзнателно се занимават с това да дадат своя принос в оформянето на обществото по определен модел и да наложат на подрастващото поколение отношението, верността и мненията, присъщи на съответния тип общество. Образователната политика е неразделна част от всяка рационално планирана социална политика. Най-важната функция на разума, приложена към човека в обществото, вече не е просто да изследва, но и да преобразява. Порасналото съзнание за силата на човека да усъвършенства управлението на своите социални, икономически и политически дела чрез прилагане на мисловни процеси ми се струва един от най-важните аспекти на революцията от XX век.

Тази експанзия на разума е просто част от процес, който нарекох в една предходна лекция «индивидуализация», т. е. разнообразяване на индивидуалните умения, занимания и възможности, което е съпътстващо обстоятелство на една развита цивилизация. Може би простиращото се най-далеч следствие от индустриалната революция е прогресивното нарастване броя на онези, кои-

то се учат да мислят, да използват своя разум. Във Великобритания страстта ни към висше образование е такава, че понякога трудно се забелязва. Бяхме оставени да лежим на лаврите на всеобщото начално образование през по-голямата част на века и все още не сме се придвижили много напред или с бързи темпове към всеобщото висше образование. Това нямаше толкова голямо значение, докато бяхме световни водачи. Добива по-голямо значение обаче сега, когато сме застигнати от другите, които се движат с по-бързо темпо, отколкото се движим ние самите, и когато темповете навсякъде започват да се ускоряват в резултат на технологичните промени. Защото социалната революция, технологичната революция, научната революция са част от един и същи процес. Ако искате академичен пример за процеса на индивидуализация, разгледайте огромната диверсификация през последните петдесет или шестдесет (141) години в областта на историята или на науките изобщо, или на която и да е частна наука, както и изключително нарасналото количество индивидуални специализации, които предлага. Но разполагам с далеч по-забележителен пример за процеса на различно равнище. Преди повече от тридесет години високопоставен немски военен офицер посещава Съветския съюз и е впечатлен от няколко блестящи забележки на съветски офицер, отнасящи се до създаването на военно-въздушните сили на Червената армия:

*Ние, руснаците, трябва да се справяме с все още примитивен човешки материал. Принудени сме да приспособяваме летателната машина към типа пилот, с който разполагаме. В степенята, в която съумеем да развием успешно нов тип хора, материално-техническото развитие също ще бъде усъвършенствано. Двата фактора взаимно се обуславят. Примитивните хора не могат да бъдат слагани в сложни машини*¹⁷³.

Днес, едно поколение по-късно, знаем, че руските машини вече не са примитивни и че милионите руски мъже и жени, които изобретяват, строят и бо-

равят с тези машини, също така не могат да се нарекат примитивни. Като историк повече ме интересува втория феномен. Усъвършенстването на производството означава нещо далеч по-важно — усъвършенстването на човека. В наши дни навсякъде по света примитивни хора се учат да използват сложни машини и в този процес те привикват да мислят, да използват своя ум. Революцията, която можете да определите просто като социална революция, но в настоящия контекст аз наричам експанзия на разума, е само началото. Ала важно предимство е при тази зашеметяваща скорост на развитие да вървим в крак със зашеметяващите технологични постижения на последното поколение. Струва ми се, че това е един от най-важните аспекти на революцията през нашия XX век.

Някои съвременни песимисти и скептици сигурно ще ме призват към последователност, ако пропусна да отбележа в този момент опасностите и неясните аспекти на ролята, отредена на разума (142) в днешния свят. В една предходна лекция отбелязах, че нарастващата индивидуализация в описания смисъл не означава никакво отслабване на социалния натиск за съгласие и еднаквост. Това действително е един от парадоксите на сложното ни съвременно общество. Образованието, което е необходим и мощен инструмент в насърчаването на разгръщането на индивидуалните способности и възможности и оттук на растящата индивидуализация, е също така мощен инструмент в ръцете на заинтересовани групи за насърчаване на социалната еднаквост. Често слушаните възвания за по-отговорни радио и телевизия, за по-отговорна преса са насочени на първо време срещу определени отрицателни явления, които е лесно да бъдат критикувани. Но те бързо се превръщат във възвания за употреба на тези мощни инструменти за масово въздействие с цел да наложат желаните вкусове и желаните мнения — като критерият за желателност може да се открие във възприетите вкусове и мнения на обществото. Подобни кампании, в ръцете на онези, които ги представят, са съзнателни процеси, предназначени да оформят обществото, като оформят индивидуалните му членове в желаната насока. Други ярки примери за тези опасности са представени от създателите

на търговски реклами и от политическите пропагандатори. Двете роли всъщност често се дублират. Партиите и кандидатите за политически постове — открито в САЩ, доста по-срамежливо във Великобритания — наемат професионални съветници за организиране на кампаниите си. Двете дейности, дори когато формално се различават, са забележително сходни. Професионалните рекламни съветници и ръководителите на отделите за пропаганда на големите политически партии са високо интелигентни хора, които впрягат всичките си умствени резерви за постигането на задачата. Умът им, както и в другите примери, които изследвахме, е използван не просто за изследване, а конструктивно, не просто статично, а динамично. Професионалните рекламни съветници и ръководителите на кампании не се занимават на първо място със съществуващите факти. Те се интересуват в какво вярва или какво иска в момента потребителят или избирателят, доколкото това е част от крайния резултат, т. е. в какво може потребителят или избирателят, чрез опитно управление, да бъде накаран да повярва или какво да поиска. Нещо повече, изучаването на масовата психология им (143) показва, че най-бързият начин за сигурно възприемане на техните възгледи е обръщането към ирационалния елемент в природата на потребителите и избирателите. Така че в картината, пред която сме изправени, се включва *елит* от професионални индустриалци или партийни лидери, развил се чрез рационални процеси по-високо от когато и да било преди, който постига своите цели, като разбира и използва ирационалността на масите. Призивът не е предимно към разума, работи се главно по метода, който Оскар Уайлд, нарича «удар под интелекта». Позасилих краските, за да не могат да ме обвинят в подценяване на опасността¹⁷⁴. Но общо взето наблюдението е вярно и методиката би могла лесно да се приложи към други области. Във всяко общество са прилагани повече или по-малко принудителни мерки от управляващите групи за организиране и контрол на мнението на масите. Този метод изглежда по-лош от другите, защото представлява злоупотреба с разума.

В отговор на това сериозно и добре обосновано обвинение имам само

два аргумента. Първият е вече познатият ни, че всяко откритие, всяко нововъведение, всяка нова техника, открити в хода на историята, имат своите отрицателни и положителни страни, като цената винаги се заплаща от някого. Не зная колко дълго след откриването на книгопечатането критиците започват да отбелязват, че то спомага за разпространението на погрешни мнения. Днес е обичайно да се оплакват убитите по пътищата като жертви на появата на автомобилa. Дори някои учени не одобряват собственото си откритие на начините за прилагане на атомната енергия заради катастрофалните цели, за които може да бъде или вече е било употребено. Подобни възражения не са имали резултат в миналото и изглежда не ще се окажат резултатни в бъдещето, за да спрат вървежа към нови открития. Това, което научихме за техниките и потенциала на масовата пропаганда, не може просто да бъде изличено. Не по-вероятно е да се върнем към индивидуалната демокрация от малък мащаб на Локиан — либерална теория, частично реализирана във Великобритания в средата на XIX в., отколкото да се върнем към коня и файтона или към ранния *laissez-faire* капитализъм. Но (144) истинското решение е в това, че тези злини носят със себе си свой собствен коректив. Средството за лечение не е в култа към ирационалното или в отричането на растящата роля на разума в съвременното общество, а в нарастващото осъзнаване, както в низините, така и по върховете, на ролята, която разумът може да играе. Не става дума за утопична мечта във времето, когато нарастващото използване на разума на всички равнища в обществото ни е наложено от нашата технологична и научна революция. Както всеки друг голям напредък в историята, този напредък има своята цена, загуби, които трябва да бъдат понесени, и опасности, които трябва да бъдат посрещнати. Все пак, въпреки скептиците, циниците и пророците на катастрофи, особено сред интелектуалците на страните, чиято бивша привилегирована позиция е била подкопана, не се срамувам да го приема като забележителен пример за прогреса на историята. Може би най-поразителният и революционен феномен на нашето време.

Вторият аспект на непрекъснатата революция, която преживяваме, е променената форма на света. Великият период от XV–XVI в., през който средновековният свят най-накрая се разпада и се полагат основите на съвременния свят, е белязан от откриването на нови континенти и от преминаването на световния център на тежестта от бреговете на Средиземно море към тези на Атлантическия океан. Дори по-малкият катаклизъм, предизвикан от Френската революция, има своето географско следствие в призоваването на новия свят да възстанови баланса на стария. Но промените в резултат на революцията от XX век имат далеч по-голям обхват от всичко, случило се в света от XVI век насам. След около четиристотин години световният център на тежестта окончателно е изместен от Западна Европа. Западна Европа, заедно с неевропейските части на англоговорящия свят, се превръща в придатък на Североамериканския континент или, ако щете, в конгломерат, където на САЩ е отредена както ролята на електроцентрала, така и на контролна кула. Но това не е единствената или може би най-значимата промяна. Несъмнено ясно е, че световният център на тежестта днес е изместен — или ще продължава да се измества — към англоговорящия свят, заедно със западноевропейския си придатък. Но, изглежда, (145) най-големите по територия Източна Европа и Азия, както и Африка, са тези, които в нашето съвремие дават тон на световните дела. «Непроменещият се Изток» понастоящем е изтъркано *клише*.

Нека хвърлим бърз поглед на това, какво се е случило в Азия през този век. Историята започва с англо-японския съюз от 1902 г. — първото приемане на азиатска страна в омагьосания кръг на европейските Велики сили. Може да се приеме като съвпадение, че Япония дава знак за своя възход, като предизвиква и побеждава Русия и с това хвърля първата искра, запалила най-голямата революция на XX век. Френските революции от 1789 и 1848 г. намират свои подражатели в Европа. Първата руска революция от 1905 г. не предизвиква никакъв отзвук в Европа, но намира своите подражатели в Азия. През следващите няколко години революции избухват в Персия, Турция, и Китай. Първата све-

товна война не е точно световна война, а европейска гражданска война — ако приемем, че подобна общност като Европа съществува — със световни последиствия. Те включват стимулирането на индустриалното развитие в много азиатски страни, ксенофобските настроения в Китай, индийския национализъм и зараждането на арабския национализъм. Руската революция от 1917 г. дава по-нататъшен и решителен импулс. Значимото тук е, че нейните водачи се оглеждат упорито, но без полза за подражатели в Европа и най-сетне ги откриват в Азия. Европа е тази, която остава «непроменена», Азия е тази, която се развива. Не е нужно да разказвам тази позната история до наши дни. Историкът чак сега е в състояние да оцени размаха и значението на азиатските и африканските революции. Но размахът на съвременните технологични и индустриални процеси и началото на образователното и политическото осъзнаване за милионите хора в Азия и Африка променя облика на тези континенти. След като не мога да надзърна в бъдещето, не ми е известен никакъв критерий за оценка, който би ми позволил да гледам на това като на нещо различно от прогресивно развитие в перспективата на световната история. Промененият облик на света в резултат на тези събития влече със себе си относително намаляване на тежестта на Великобритания, а може би на англоговорящите страни като цяло, в световните дела. Но относителното намаляване не означава абсолютно намаляване. Това, което ме тревожи и безпокои, не е ходът на прогреса (146) в Азия и Африка, а тенденцията на управляващите кръгове във Великобритания — и може би навсякъде — да гледат с невиждащ или неразбиращ поглед това развитие, да приемат спрямо него отношение, колебаещо се между подозрителното пренебрежение и внимателната снизходителност, и да затъват обратно в парализираща носталгия по миналото.

Това, което наричам експанзия на разума в нашата революция от XX век, има конкретни последиствия за историка. Експанзията на разума означава по същество поява в историята на групи и класи, на хора и държави, които до момента са оставали извън нея. В първата си лекция предположих, че тенден-

цията на средновековните историци да разглеждат средновековното общество с помощта на религиозните театрални представления трябва да се отдаде на изключителния характер на техните източници. Бих искал да разгърна това обяснение малко по-широко. Мисля, правилно е да се каже, макар и без съмнение с известно преувеличение, че християнската църква е «единствената рационална институция през Средновековието»¹⁷⁵. Бидейки такава институция, тя е и единствената историческа институция. Само тя е субект на рационален ход на развитие, което би могло да е разбираемо за историка. Светското общество е оформено и организирано от църквата и няма свой собствен рационален живот. Болшинството хора принадлежат, подобно на праисторическите хора, по-скоро на природата, отколкото на историята. Съвременната история започва, когато все повече и повече хора се оказват социално и политически осъзнати, когато разбират съответните свои групи като исторически обединения, които имат минало и бъдеще и които изцяло влизат в историята. Едва в рамките най-много на последните двеста години, дори и в някои напреднали страни, социалното, политическото и историческото съзнание почва да се разпространява сред по-голямата част от обществото. Чак днес става възможно, при това ра за първи път, да си представим хората от целия свят, които в пълния смисъл на думата са влезли в историята и придобиват свое значение вече не за колониалния администратор или за антрополога, а за историка. (147)

Това е революция в разбирането ни за историята. През XVIII в. историята е все още история на *елити*. През XIX в. британските историци започват, несигурно и на пристъпи, да напредват към възгледа за историята като история на цялата национална общност. Дж. Р. Грийн, безинтересен историк, си спечелва слава с написването на първата *History of the English People*. През XIX век всички историци приемат този възглед само на думи и въпреки че действието изостава от приема, не ще се спирам на тези недостатъци, понеже далеч повече ме занимава неуспеха ни като историци да обърнем внимание на разширяващия се хоризонт на историята извън Великобритания и извън Западна Евро-

па. В своя доклад от 1896 г. Актън говори за всеобщата история като за «история, различна от сборната история на всички страни» и добавя:

*Тя се движи в последователност, в която нациите играят спомагателна роля. Тяхната история ще бъде разказвана не от уважение към тях самите, а във връзката и подчинеността им от редица по-развити истории, съобразно времето и степента, в която те участват в общата съдба на човечеството*¹⁷⁶.

Излиза, без да оправдаваме Актън, че всеобщата история, както той я разбира, представлява интерес за всеки сериозен историк. Какво правим ние днес, за да улесним достъпа до всеобщата история в този смисъл?

Нямам намерение да засягам в настоящите лекции изучаването на историята в този университет, но то ми предоставя толкова шокиращи примери за това, което се опитвам да кажа, че ще бъде проява на малодушие от моя страна да се въздържа и да не действам решително. През последните четиридесет години отделихме значително място в нашата учебна програма на история на САЩ. Това е важен напредък. Но той съдържа известен риск от засилване на затварянето вътре в себе си на английската история, което вече се чувства в програмата, от още по-вредно и също толкова опасно затваряне вътре в себе си на англоговорящия свят. Историята на (148) англоговорящия свят през последните четиристотин години без съмнение представлява велик период от историята. Но да бъде възприеман като централен във всеобщата история, а всичко друго — като периферно спрямо него, е жалко изкривяване на перспективата. Дълг на университета е да поправи това популярно изопачаване. Струва ми се, че школата по съвременна история в Оксфорд не е постигнала успех в изпълнението на този си дълг. Със сигурност е погрешно един докторант да може да се явява за почетна степен по история в голям университет, без да притежава съответните знания по някой друг съвременен език, освен английския. Нека да си вземем бележка от случилото се в Оксфорд с най-старата и

уважавана дисциплина — философията, когато специализантите са стигнали до извода, че биха могли да се справят много добре и на прост, всекидневен английски. Със сигурност е погрешно да не се предлагат на докторантите благоприятни условия за изучаване на съвременната история на която и да е континентална европейска страна над равнището на учебника. Докторант, притежаващ някакви знания по проблемите на Азия, Африка или Латинска Америка, днес има твърде ограничена възможност да ги изложи във вестник, озаглавен с величествения *външен блясък* на XIX век «Експанзията на Европа». Заглавието за съжаление разкрива съдържанието — докторантът не е подтикван да знае каквото и да било дори за страни с важна и добре документирана история като Китай или Персия, освен това, което се е случило, когато европейците са се опитали да ги превземат. Вече казах, че в университета има лекции по история на Русия, Персия и Китай, но те не са водени от членовете на факултета по история. Убеждението, изказано от един професор по китайски във встъпителната му лекция преди пет години, че «Китай не може да бъде разглеждан извън основния поток на човешката история»¹⁷⁷, остава незабелязано от историците в Кеймбридж. Това, което в бъдеще може да се разглежда като най-добрия исторически труд, създаден в Кеймбридж през последното десетилетие, е създадено извън факултета по история и без неговата подкрепа. Става дума за книгата на д-р Нийдъм *Science and Civilization in China*. Констатацията е (149) отрезвяваща. Не трябваше да разкривам тези домашни грижи на всеослушание. Причината да го направя се корени в убеждението ми, че проблемите са типични за повечето британски университети и за британските интелектуалци от средата на XX век като цяло. Изтърканата стара саркастична забележка относно викторианската изолация: «Бури в Канала — континентът изолиран», днес звучи неудобно злободневно. Пак се вихрят бури в останалия свят. Докато сме се сгушили в англоговорящите си страни и си казваме на разбираем разговорен английски език, че другите страни и другите континенти са изолирани чрез странното си поведение от предимствата и богатата на нашата цивилизация,

понякога сякаш самите ние, благодарение на невъзможността или на нежеланието ни да разберем, оставаме изолирани от това, което действително става по света.

Във въстъпителните изречения на моята първа лекция обърнах внимание на ясно очертаното различие във възгледите, което отличава средата на ХХ век от последните години на ХІХ век. Бих искал в заключение да разширя казаното за противопоставянето и ако в този контекст употребя думите «либерален» и «консервативен», веднага ще стане ясно, че не ги използвам в смисъла им на определения за британски политически партии. Когато Актън говори за прогрес, той не разсъждава от гледна точка на популярното британско понятие за «постепенност». «Революцията, или както ние казваме: либерализмът» — гласи една негова забележителна фраза от писмо от 1887 г. «Методът на съвременния прогрес — казва той десет години по-късно в лекция по съвременна история — е революцията», а в друга лекция говори за «пришествието на общи идеи, които наричаме революция». Това е обяснено в една от непубликуваните му ръкописни бележки: «Витите управляваха чрез компромис: либералите поставят началото на царството на идеите»¹⁷⁸. Актън вярва, (150) че «царството на идеите» означава либерализъм и че либерализмът означава революция. По времето, когато Актън живее, либерализмът все още не е проявил силата си на двигател на социалната промяна. В наши дни оцелялото от либерализма навсякъде се превръща в консервативен фактор в обществото. Би било безсмислено днес да проповядваме завръщане към Актън. Но от интерес за историка е първо, да установи мястото на Актън, второ, да противопостави неговата позиция на позицията на съвременните мислители, и трето, да проучи кои елементи в неговата позиция са все още актуални. Поколението на Актън несъмнено страда от прекалена самоувереност и оптимизъм и съзнава в недостатъчна степен несигурната природа на структурата, върху която се основава вярата му. Но то притежава две неща, от които днес имаме огромна нужда: значението

на промяната като прогресивен фактор в историята и вярата в разума като наш водач в разбирането на сложните ѝ моменти.

Нека се вслушаме в някои гласове от 50-те години на ХХ век. В предишна лекция цитирах израза на удовлетворение от страна на сър Луис Неймиър, че докато се търсят «практически решения» за «конкретни проблеми», «програмите и идеалите са забравени и от двете партии», и описанието му на това като симптом на «национална зрялост»¹⁷⁹. Не обичам подобни аналогии между живота на индивидите и този на нациите. И ако такава аналогия бива предизвикана, тя ни изкушава да попитаме какво следва подир преминаването на етапа на «зрелостта». Ала лично мене повече ме интересува яркият контраст между практическото и конкретното, които са възхвалявани, и «програмите и идеалите», които са порицавани. Възвеличаването на практическото действие за сметка на идеалистичното теоретизиране, разбира се, е признак на консерватизъм. В представите на Неймиър той изразява гласа на ХVIII век на Англия, при управлението на Джордж III, протестиращ срещу неизбежното начало на революцията и царството на идеите на Актън. (151) Същият познат израз на сто процентов консерватизъм под формата на сто процентов емпиризъм е много популярен в наши дни. В най-популярна форма може да се открие в забележката на проф. Тревър-Роупър: «Когато радикалите крещат, че победата е несъмнено тяхна, разумните консерватори им натриват носа»¹⁸⁰. Проф. Аукшот ни предлага по-усъвършенствана версия на този моден емпиризъм. В политическите си схващания — казва ни той — «плуваме в необятно, бездънно море», където няма «нито отправна точка, нито определен маршрут» и където единствената ни цел може да бъде «да продължим да се носим по водата, без да се преобърнем»¹⁸¹. Не е нужно да издирвам списъка на съвременни автори, които са осъдили политическия «утопизъм» и «месианство». Те са се превърнали в обичайни обиди за насочените към далечна перспектива радикални идеи за бъдещето на обществото. Нито пък ще правя опит да обсъждам настоящите тенденции в САЩ, където над историците и теоретиците на политиката

тегнат далеч по-малко забрани, отколкото над колегите им във Великобритания при откритото прокламиране на верността им към консерватизма. Ще цитирам само бележката на един от най-видните и умерени американски консервативни историци, проф. Самюъл Морисън от Харвард, който в обръщението си като председател на Американската историческа асоциация през декември 1950 г. отбелязва, че е дошло време за реакция срещу това, което той нарича «линия на Джеферсън — Джайксън — Ф. Д. Рузвелт», и пледира за история на Съединените щати, «написана от разумна консервативна гледна точка»¹⁸².

Но проф. Попър е човекът, поне във Великобритания, който отново изразява този предпазлив консервативен възглед в неговата най-ясна и безкомпромисна форма. Отхвърляйки, както Неймиър, «програмите и идеалите», той напада политиките, които имат за цел «премоделиране на «цялото общество» съгласно определен план», говори благоприятно за «постепенното социално изграждане», както той го нарича, и видимо не се измъква от обвинението в «постепенна (152) безполезност» и «каране някак си»¹⁸³. В едно отношение наистина почитам проф. Попър. Той си остава твърд защитник на разума и не поддържа връзки с минали или настоящи отклонения към ирационализъм. Но ако се вгледаме в определението му за «постепенно социално изграждане», ще видим колко ограничена е ролята, която приписва на разума. Макар неговото определение за «постепенно изграждане» да не е много точно, определено твърдим, че критика на «целите» е изключена. Предпазливите примери, които той дава за легитимните действия на това изграждащо се общество — «конституционна реформа» и «тенденция към по-голямо изравняване на доходите», — показват разбираемо, че то е замислено да функционира според схващанията на съществуващото английско общество¹⁸⁴. Статутът на разума в схемата на проф. Попър в действителност прилича по-скоро на този на британски държавен служител, обучен да води политиката на правителството, което е на власт, и дори да предлага практически подобрения, за да стане работата му по-ефективна, но не и да поставя под въпрос фундаменталните предпоставки

и крайните цели на въпросната политика. Това е полезна работа: днес аз също изпълнявам ролята на държавен служител. Ала подчиняването на разума на предпоставките на съществуващия обществен ред ми се струва в края на краищата напълно неприемливо. Не става въпрос, какво Актън мисли за разума, когато предлага своето уравнение: революция — либерализъм — царство на идеите. Прогресът в човешките дела, независимо дали е в науката или в историята, или в обществото, минава преди всичко през ясно очертаната готовност на хората да не се ограничават до търсенето на постепенни подобрения на начина, по който нещата са направени, а да представят фундаменталните предизвикателства в името на разума към общоприетия начин за правене на нещата и към признатите или скритите предпоставки, на които той, прогресът, се основава. Очаквам времето, когато историците, социолозите и политическите мислители от англоговорящия свят ще намерят смелост за тази задача. (153)

Все пак това означава, че не повяхването на вярата в разума сред интелектуалците и политическите мислители от англоговорящия свят ме смущава най-много, а загубата на проникновеното чувство за свят в процес на непрекъснато движение. На пръв поглед изглежда парадоксално, защото рядко около нас са се чували толкова много повърхностни разговори за промените. Важно е обаче, че промяната не се възприема вече като постижение, като възможност, като прогрес, а като обект на страх. Както нашите политически и икономически капацитети установяват, те нямат какво друго да ни препоръчат, освен да бъдем предпазливи към съмнителни радикални и отнасящи се до далечното бъдеще идеи, да избягваме всичко, което напомня революция, и да напредваме — ако трябва да напредваме — толкова бавно и предпазливо, колкото сме в състояние да го направим. В момента, когато светът променя формата си по-бързо и по-радикално, отколкото когато и да било през последните четиристотин години, това ми се струва едностранчива слепота, даваща основание за опасение, че не световното движение ще бъде спряно, а че Великобритания — и може би други англоговорящи страни — могат да изостанат от общия напре-

дък и отново да изпаднат безпомощно и търпеливо в някакво носталгично бла-
то. За себе си мога да кажа, че съм оптимист; и тогава, когато сър Луис Нейми-
ър ме предупреждава да избягвам програми и идеали, проф. Аукшот ми казва,
че не отиваме никъде в частност и че всичко, което се случва, е с цел да се до-
каже, че никой не е в състояние да разклати лодката, проф. Попър продължава
да бленува скъпия стар «Форд Т» да се движи по пътя в леко изменен вид,
проф. Тревър-Роупър натрива носа на кресливите радикали, а проф. Морисън
пледира за история, написана в разумен консервативен дух, аз все пак ще тър-
ся света на безредиците и на тежкия труд и ще отговарям с изтърканите думи
на един велик учен: «И все пак тя се върти». (154)

БЕЛЕЖКИ

¹ *The Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production* (Cambridge University Press; 1907), стр. 10–12.

² *The New Cambridge Modern History, I* (Cambridge University Press, 1957), стр. xxiv–xxv.

³ Acton: *Lectures on Modern History* (London Macmillan & Co.; 1906), стр. 318.

⁴ Цитирано в *The Listener* (19 юни 1952 г.), стр. 992.

⁵ M. Manilius: *Astronomicon: Liber Primus*, второ изд. (Cambridge University Press; 1937), стр. 87.

⁶ Talcott Parsons и Edward A. Shils: *Toward a General Theory of Action*, трето изд. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press; 1954), стр. 167.

⁷ Lord George Sanger: *Seventy Years a Showman* (London: J. M. Dent & Sons; 1926), стр. 188–189.

⁸ Публикувани по-късно под заглавието *The Making of Victorian England*.

⁹ John Bagnell Bury: *Selected Essays* (Cambridge University Press, 1930), стр. 52.

¹⁰ Geoffrey Barraclough: *History in a Changing World* (London: Basil Blackwell & Mott, 1955), стр. 14.

¹¹ Lytton Strachey: *Preface to Eminent Victorians*.

¹² Цитирано в George P. Gooch: *History and Historians in the Nineteenth Century* (London: Longmans, Green & Company; 1952), стр. 385. По-късно Актън казва за Дьолингер следното: «Удаде му се да създаде своята философия на историята въз основа на най-широката индукция, която някога е била достъпна за човек» (*History of Freedom and Other Essays* [London: Macmillan & Co.; 1907], стр. 435).

¹³ Катедра в университет, основана от някой английски крал. — Бел. прев.

¹⁴ *The Cambridge Modern History*, I (1902), стр. 4.

¹⁵ Сини книги — официални издания на британските правителства. — Бел. прев.

¹⁶ *Завецанието на Штреземан* (нем.). — Бел. прев.

¹⁷ Всъщност планът е наречен на името на ръководителя на международния екип от експерти, който го изготвя — американския banker Dawes, чието име би трябвало да се транскрибира на български като Доз, но е известен у нас като план Дауес. — Бел. ред.

¹⁸ Gustav Stresemann: *His Diaries, Letters and Papers* (London: Macmillan & Co.; 1935), I. — Бел. англ. ред.

¹⁹ Herbert Butterfield: *The Whig Interpretation of History* (London: George Bell & Sons; 1931), стр. 67.

²⁰ Alfred L. Rowse: *The End of an Epoch* (London: Macmillan & Co.; 1947), стр. 282–283.

²¹ Контекстът на този знаменит афоризъм е следният: «Практическите изисквания, които лежат в основата на всяко историческо съждение, придават на цялата история характер на «съвременна история», защото, колкото и да са отдалечени във времето, събитията могат да бъдат изложени по такъв начин, че да изглеждат близки, в действителност историята се позовава на съвременни потребности и съвременни ситуации, там, където тези събития трептят.» (Benedetto Croce: *History as the Story of Liberty* [London: George Allen & Unwin; 1941], стр. 19).

²² *Atlantic Monthly* (октомври 1928), стр. 528.

²³ Michael Oakeshott: *Experience and Its Modes* (Cambridge University Press; 1933), стр. 99.

²⁴ G. M. Trevelyan: *An Autobiography* (London: Longmans, Green & Company; 1949), стр. 11.

²⁵ Jacob Burckhardt: *Judgements on History and Historians* (London: S. J. Reginald Saunders & Company; 1958), стр. 179.

²⁶ Въведение към Буркхарт: *Judgements on History and Historians*, стр.

17.

²⁷ Нека сравним възгледа на Ницше за историята: «На старостта приляга склонността на възрастните хора да гледат назад и да правят равносметки, да търсят утеха в спомените за миналото, в историческата култура» (*Thoughts Out of Season* [London: Macmillan & Co.; 1909], II, стр. 65–66).

²⁸ Robin G. Collingwood: *The Idea of History* (London: Oxford University Press; 1946), стр. xii.

²⁹ James Anthony Froude: *Short Studies on Great Subjects* (1894), I, стр. 21.

³⁰ Nietzsche: *Beyond Good and Evil*, глава I.

³¹ *Devotions upon Emergent Occasions*, No. xvii.

³² John Stuart Mill: *A System of Logic*, vii, 1.

³³ Дюркейм, в известното си изследване върху самоубийството, измисля думата *anomie*, за да обозначи състоянието на индивида, изолиран от своето общество — състояние, особено предразполагащо към емоционални разстройства и самоубийство; но той също така показва, че самоубийството по никакъв начин не е независимо от социалните условия.

³⁴ Вероятно си струва да се отбележи, че и друг голям консервативен британски писател от междувоенния период, Т. С. Елиът, се възползва от предимството на небританския произход. Никой, израснал във Великобритания преди 1914 г., не би могъл напълно да избегне влиянието на либералната традиция.

³⁵ Оригиналната критика, в анонимна статия в *The Times Literary Supplement* от 28 август 1953 г. за «The Namier View of History» е следната: «Дарвин е обвиняван, че умът му не е във вселената; а сър Луис в много отношения е Дарвин на политическата история.»

³⁶ Lewis Namier: *Personalities and Powers* (London: Hamish Hamilton; 1955), стр. 5, 7.

³⁷ Дължа благодарност за отличния анализ на д-р В. Штарк относно стадията в развитието на Майнеке във въведението към английското издание на *Die Idee der Staatsraeson*, публикувано през 1957 г. под заглавие *Machiavellism*; д-р Штарк може би преувеличава свръхрационалния елемент в третия период на Майнеке.

³⁸ Butterfield: *The Whig Interpretation of History*. На стр. 67 авторът признава «здравословен вид съмнение» на «обезпътеното мислене».

³⁹ Пак там, стр. 11, 31–32.

⁴⁰ Butterfield: *The Englishman and His History* (Cambridge University Press; 1944), стр. 2, 4–5.

⁴¹ Марк Аврелий в отдалечената във времето Римска империя се самоуспокоява, разсъждавайки «как всички неща, които се случват, вече са се случвали в миналото и ще се случват в бъдещето» (*To Himself*, x, 27); както е известно Тойнби заимства идеята от *Залезът на Запада* на Шпенглер.

⁴² Предговор от 4 декември 1934 г. за *A History of Europe*.

⁴³ Acton: *Lectures on Modern History*, стр. 33.

⁴⁴ *American Historical Review*, том LXI, No. 1 (Януари 1951 г.), стр. 270.

⁴⁵ Cicely Veronica Wedgwood: *The King's Peace* (London: William Collins Sons & Co.; 1955), стр. 17.

⁴⁶ Alfred L. Rowse: *The England of Elizabeth* (London: Macmillan & Co.; 1950), стр. 261–262, 382. Няма смисъл да изтъкваме, че в по-ранно есе д-р Паус осъжда «историците, които мислят, че Бурбоните не са успели да възстановят монархията във Франция след 1870 г. само заради привързаността на Хенри V към малкия бял флаг» (*The End of an Epoch*, стр. 275); може би д-р Паус се въздържа от подобни лични обяснения за английската история.

⁴⁷ Isaiah Berlin: *Historical Inevitability* (London: Oxford University Press; 1954), стр. 42.

⁴⁸ Съвременните психолози в не по-малка степен могат да бъдат обвинени в тази грешка: «Психолозите като група не разглеждат индивида като еди-

ница във функционираща социална система, а по-скоро като конкретно човешко същество, което после е схващано като действие за формиране на социалните системи. Следователно те не отчитат особения смисъл, в който категориите им са абстрактни» (Проф. Талкът Парсънс във въведението си към Max Weber: *The Theory of Social and Economic Organization* [New York: Oxford University Press; 1947], стр. 27); вж. също така бележките за Фройд, стр. 184.

⁴⁹ *Home and Foreign Review* (януари 1863), стр. 219.

⁵⁰ Тази идея е доразвита от Хърбърт Спенсър с най-тържествен му стил в *The Study of Sociology*, глава 2: «Ако искате грубо да оцените нечий умствен капацитет, можете да го направите най-добре, като наблюдавате съотношението между общо и частно в речта му — колко далеч са изместени обикновените истини за индивидите от истините, абстрахиращи от голямото количество преживявания на хора и предмети. И когато имате това премерено множество истини, ще откриете само малко разпръснати единични истини като че ли за да приемете нещо повече от биографичен възглед за човешките дела.»

⁵¹ Hugh Redwald Trevor-Roper: *Historical Essays* (London: Macmillan & Co.; 1957), стр. 281.

⁵² Marx-Engels: *Gesamtausgabe*, I, iii, 625.

⁵³ *History of the French Revolution*, III, iii, глава 1.

⁵⁴ Lenin: *Selected Works*, vii, 295.

⁵⁵ Clarendon: *A Brief View. Survey of the Dangerous. Pernicious Errors to Church. State in Mr. Hobbe's Book entitled Leviathan* (1676), стр. 320.

⁵⁶ Лев Толстой: *Война и мир*, IX, глава 1.

⁵⁷ Butterfield: *The Englishman and His History*, стр. 103.

⁵⁸ Цитирано в книгата на Барбара Вертхайм Тухман: *The Zimmermann Telegram* (New York: Viking Press; 1958), стр. 180.

⁵⁹ Фразата е цитирана от Бърлин: *Historical Inevitability*, стр. 7, където писането на история в този смисъл явно се препоръчва.

⁶⁰ A. J. P. Taylor: *From Napoleon to Stalin* (London: Hamish Hamilton;

1950), стр. 74.

⁶¹ Gibbon: *The Decline and Fall of the Roman Empire*, глава 1 хх.

⁶² V. Gordon Childe: *History* (London: Cobbett Press; 1947), стр. 43.

⁶³ *Philosophy of Right* (London: Oxford University Press; 1942), стр. 295.

⁶⁴ Frank R. Leavis: *The Great Tradition* (London: Chatto & Windus; 1948), стр. 2.

⁶⁵ Burckhardt: *Judgments on History and Historians*, стр. 158.

⁶⁶ Bertrand Russell: *Portraits from Memory* (London: George Allen & Unwin; 1956), стр. 20.

⁶⁷ През 1874 г. Брадли разграничава науката от историята, като занимаваща се с вечното и «неизменното» (F. H. Bradley: *Collected Essays* [London: Oxford University Press; 1935], I, стр. 36).

⁶⁸ *Thoughts and Details on Scarcity* (1795) в *The Works of Edmund Burke* (1846), iv, стр. 270. Бърк заключава, че не е «от компетенцията на правителството като такова или дори на богатите, като такива да удовлетворят онези потребности на бедните, чието задоволяване Божието провидение е благоволило за известно време да им откаже».

⁶⁹ Аз не измислям хипотези. (лат.) — Бел. ред.

⁷⁰ Morris Raphael Cohen & Ernst Nagel: *Introduction to Logic and Scientific Method* (New York: Harcourt Brace & Company; 1934), стр. 596.

⁷¹ Sir Charles Ellis в *Trinity Review* (Cambridge, Lent Term, 1960), стр. 14.

⁷² Marx & Engels: *Gesamtausgabe* I, vi, 179.

⁷³ W. Sombart: *The Quintessence of Capitalism* (London: George Allen & Unwin; 1915), стр. 354.

⁷⁴ G. Sorel: *Matériaux d'une théorie du prolétariat* (1919), стр. 7.

⁷⁵ J. Ziman в *The Listener* (18 август 1960).

⁷⁶ *Poetics*, глава ix.

⁷⁷ Collingwood: *Historical Imagination* (London: Oxford University Press; 1935), стр. 5.

⁷⁸ *Leviathan*, I, iv.

⁷⁹ *Decline and Fall of the Roman Empire*, глава xx, 1.

⁸⁰ *History of the French Revolution*, I, v, глава 9; III, i, глава 1.

⁸¹ Burckhardt: *Judgements on History and Historians*, стр. 34.

⁸² *The Cambridge Modern History*, II (1958), стр. 20.

⁸³ Маркс и Енгелс: *Works* (Руско изд.), xv, стр. 378. Писмото, от което е цитираният откъс, се появява в руското списание *Отечественные записки* през 1877 г. Проф. Попър изглежда асоциира Маркс с това, което той нарича «основна грешка на историцизма», вярването, че историческите тенденции или насоки «могат да бъдат непосредствено извлечени от всеобщите закони» (*The Poverty of Historicism* [London: Routledge & Kegan Paul; 1957], стр. 128–129): тъкмо това самият Маркс отрича.

⁸⁴ Изглежда такъв е възгледът на проф. Попър (*The Open Society*, второ издание. [London: Routledge & Kegan Paul; 1952], ii, стр. 322). За съжаление той дава пример за социологически закон: «Докато свободата на мисълта и свободата на комуникация на мисълта ефективно е защитена от правни институции и институции, гарантиращи публичността на дискусиата, ще има научен прогрес». Това е писано през 1942 или 1943 г. и явно е вдъхновено от вярата, че благодарение на институционалното си устройство западните демокрации ще застанат начело на научния прогрес — убеждение, впоследствие опровергано или поставено под съмнение от развитието на Съветския съюз. Далеч от определеното закон, това дори не е валидно обобщение.

⁸⁵ Karl Mannheim: *Ideology and Utopia* (London: Routledge & Kegan Paul; 1936), стр.228.

⁸⁶ Наука, откъдето предвиждане, откъдето действие. (фр.) — Бел. ред.

⁸⁷ *Cours de philosophie positive*, I, стр. 51.

⁸⁸ Mannheim: *Ideology and Utopia*, стр. 130.

⁸⁹ Развързка, (фр.) — Бел. ред.

⁹⁰ Този аргумент е развит от автора в *The Bolshevik Revolution, 1917–*

1923 (London: Macmillan & Co.; 1950), I, стр. 42.

⁹¹ M. C. D'Arcy: *The Sense of History: Secular and Sacred* (London: Faber & Faber; 1959), стр. 164. Това е предвидено от Полибий: «Независимо дали е възможно да се открие причината за това, което се случва, човек не трябва да прибегва до боговете» (цитирано в: Kurt von Fritz: *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity* [New York: Columbia University Press; 1954], стр. 390).

⁹² Rosebery: *Napoleon: The Last Phase*, стр. 364.

⁹³ Acton: *Historical Essays and Studies* (London: Macmillan & Co.; 1907), стр. 505.

⁹⁴ *Survey of International Affairs* (London: Oxford University Press; 1935), Том II, стр. 3.

⁹⁵ Berlin: *Historical Inevitability*, стр. 76–77. Нагласата на сър Айзая отразява възгледите на твърдия консервативен юрист от XIX в. Фицджеймс Стивън: «По такъв начин наказателното право продължава да поддържа принципа, че е морално право да се мразят престъпниците... В голяма степен е желателно престъпниците да бъдат мразени, наказанията, които им се налагат, да бъдат замислени така, че да дадат израз на омразата и да я извиняват дотолкова, доколкото общественото очакване за средствата на изразяване и задоволяването на едно здраво естествено чувство може да оправдава и да насърчава» (*A History of the Criminal Law of England* [1883], ii, стр. 81–82, цитирано в: L. Radziewicz: *Sir James Fitzjames Stephen* [London: Macmillan & Co.; 1957], стр. 30). Тези възгледи вече не са широко споделяни от криминолозите, но несъгласието ми с тях тук е в следното: каквато и да е валидността им другаде, те не са приложими към присъдите на историята.

⁹⁶ D. Knowles: *The Historian and Character* (Cambridge University Press; 1955), стр. 4–5, 12, 19.

⁹⁷ B. Croce: *History as the Story of Liberty*, стр. 47.

⁹⁸ *Peuples et civilisations*, XIV: *Napoléon*, стр. 58.

⁹⁹ Цитирано в: *From Max Weber: Essays in Sociology* (London: Routledge &

Kegan Paul; 1947), стр. 58.

¹⁰⁰ Boswell: *Life of Doctor Johnson*, 1791 (Everyman ed. ii, 20). Това е достойнството на искреността; Буркхарт (*Judgments on History and Historians*, стр. 85) лее сълзи за «мълчаливите стонове» на жертвите на прогреса, «които, като правило, не са искали нищо друго освен *parta tueri*» но мълчи за стонове на жертвите на *ancien régime*, който, като правило, не е имало какво да съхранява.

¹⁰¹ Писмо от 24 февруари 1893 г. до Даниелсон в: *Karl Marx and Friedrich Engels: Correspondence 1846–1895* (London: Lawrence & Wishart; 1934), стр. 510.

¹⁰² C. P. Snow: *The Two Cultures and the Scientific Revolution* (London: Macmillan & Co.; 1959), стр. 4–8.

¹⁰³ F. M. Cornford: *Thucydides Mythistoricus*, *passim*.

¹⁰⁴ *De l'esprit des lois*, Предговор и глава 1.

¹⁰⁵ *Memorials of Alfred Marshall*, ed. A. C. Pigou (London: Macmillan & Co.; 1925), стр. 428.

¹⁰⁶ Henri Poincaré: *La Science et l'hypothèse* (1902), стр. 202–203.

¹⁰⁷ Bertrand Russell: *Mysticism and Logic* (London: Longmans, Green & Co.; 1918), стр. 188.

¹⁰⁸ *The Education of Henry Adams* (Boston: Houghton Mifflin Company; 1928), стр. 224.

¹⁰⁹ *The Poverty of Historicism* за първи път е публикувана в книга през 1957 г., но съдържа статии, печатани през 1944 и 1945 г.

¹¹⁰ Избягвал съм думата «историцизъм», с изключение на едно-две места, където не се изисква точност, тъй като широко известните разработки на проф. Попър по темата изпразват термина от точно значение. Непрекъснатото настояване за дефиниция на термините е педантизъм. Но човек трябва да знае за какво говори, а проф. Попър използва «историцизъм» навсякъде като капан за всяко мнение за историята, което не му се нрави, включително и таки-

ва, които ми се струват правилни, и други, които, предполагам, не са поддържани от нито един сериозен историк в наши дни. Както сам признава (*The Poverty of Historicism*, стр. 3), той измисля аргументите на «историцизма», които никога не са били използвани от никой известен «историцист». В неговото писание историцизмът обхваща едновременно доктрини, които отъждествяват историята с науката, и доктрини, които напълно ги разграничават. В *The Open Society* Хегел, който отхвърля предвиждането, е разглеждан като свещенослужител на историцизма от най-висок ранг. Във въведението към *The Poverty of Historicism* историцизмът е описан като «подход към обществените науки, който приема, че *историческото предвиждане* е принципната им цел». Досега «историцизъм» обикновено се използва като английска версия на немския «Historismus». Проф. Попър разграничава «историцизма» от «историзма», прибавяйки допълнителен елемент на объркване към вече обърканата употреба на термина. М. С. D'Arcy: *The Sense of History: Secular and Sacred*, стр. 11, използва думата «историцизъм» като «идентичен с философия на историята».

¹¹¹ Атаката срещу Платон като родоначалник на фашизма в поредица радиопредавания на оксфордския възпитаник Р. Н. Crossman: *Plato Today* (London: George Allen & Unwin; 1937).

¹¹² C. Kingsley: *The Limits of Exact Science as Applied to History* (1860), стр. 22.

¹¹³ «Детерминизмът... означава..., че фактите са такива, каквито са, че каквото и да се случи, то се случва на всяка цена и не би могло да бъде друго. Да се твърди, че би могло да се случи, означава само, че би се случило, ако фактите бяха различни» (S. W. Alexander в *Essays Presented to Ernst Cassirer* [1936], стр. 18).

¹¹⁴ Karl R. Popper: *The Open Society*, 2nd ed., II, стр. 197.

¹¹⁵ «Законът за каузалността не ни е наложен от света», но «е може би най-подходящият за нас метод за приобщаването ни към света» (J. Rueff: *From the Physical to the Social Sciences* [Baltimore: Johns Hopkins Press; 1929], стр.

52); самият проф. Попър (*The Logic of Scientific Enquiry*, стр. 248) нарича вярата в каузалността «метафизическо хипостатизиране на добре обосновано методологическо правило.

¹¹⁶ Известни у нас повече като есери. — Бел. прев.

¹¹⁷ Свършен факт. (фр.) — Бел. ред.

¹¹⁸ Gibbon: *The Decline and Fall of the Roman Empire*, глава 1 xiv.

¹¹⁹ Winston Churchill: *The World Crisis: The Aftermath* (London: Butterworth & Co.; 1929), стр. 386.

¹²⁰ Leon Trotsky: *My Life* (London: Butterworth & Co.; 1930), стр. 425.

¹²¹ Още за аргумента на Бюри по този въпрос вж. в: *The Idea of Progress* (London: Macmillan & Co.; 1920), стр. 303–304.

¹²² Gibbon: *The Decline and Fall of the Roman Empire*, глава 38. Забавно е да се отбележи, че гърците, след нашествието на римляните, също се отдават на играта на историческото «би могло» — любимо оправдание на победените. «Ако Александър Велики не беше умрял млад — казват си те, — щеше да покори Запада и Рим щеше да стане поданик на гръцките владетели» (K. von Fritz: *The Theory of the Mixed Constitutions in Antiquity* [New York: Columbia University Press; 1954], стр. 395).

¹²³ И двете статии са препечатани в книгата на Бюри *Selected Essays*; за коментарите на Колингууд върху възгледите на Бюри вж.: *The Idea of History*, стр. 148–150.

¹²⁴ За този абзац вж. стр. 52 по-горе. Цитатът, който предлага Тойнби на мисълта на Фишер в: *A Study of History*, V, стр. 414, показва пълно недоразумение: той го разглежда като следствие на «съвременното западно вярване във всемогъществото на случайността», от което «се ражда» *laissez-faire*. Теоретиките на *laissez-faire* вярват не в случайността, а във влиянието на «невидимата ръка», което налага благодатни регулации на многообразното човешкото поведение. Забележката на Фишер е продукт не на *laissez-faire*-либерализма, а на неговия упадък през 20–те и 30–те години на XX в.

¹²⁵ Съответните страници са цитирани от В. Штарк във въведението му към F. Meinecke: *Machiavellism*, стр. xxxv–xxxvi.

¹²⁶ Marks & Engels: *Works* (Руско изд.), xxvi, 108.

¹²⁷ Толстой във «*Война и мир*», Епилог i цитира «случайност» и «гений» като експресивни термини за невъзможността на човека да разбере основните причини.

¹²⁸ Leon Trotsky: *My Life*, стр. 422.

¹²⁹ Толстой казва следното: «Принудени сме да отстъпим пред фатализма като обяснение на ирационалните събития, тоест на събитията, разумността на които не можем да разберем» (*Война и мир*, ix, глава i); вж. също абзаца, цитиран в бележка 121 под линия.

¹³⁰ Leslie Paul: *The Annihilation of Man* (London: Faber & Faber; 1944), стр. 147.

¹³¹ Проф. Попър в някакъв момент се сблъсква с този въпрос, но не успява да го разгледа. Допускайки «множеството интерпретации, които в основата си са на едно и също равнище по сила на внушение и условност» (каквото и да означават точно тези две думи), той добавя в скоби, че «някои от тях могат да се отличават с плодовитостта си — нещо много важно» (*The Poverty of Historicism*, стр. 151). Това не е *просто* съществено мнение: а мнението *както такова*, което доказва, че «историцизмът» (в определени значения на този термин) съвсем не е беден.

¹³² *Kausalitäten und Werte in der Geschichte* (1928), превод на Fritz Stern: *Varieties of History* (London: Thames & Hudson; 1957), стр. 268, 273.

¹³³ J. Huizinga, превод в: *Varieties of History*, ред. F. Stern (London: Thames & Hudson; 1957), стр. 293.

¹³⁴ *The Baldwin Age*, ред. John Raymond (London: Eyre & Spottiswoode; 1960), стр. 246.

¹³⁵ F. Powicke: *Modern Historians and the Study of History* (London: Odhams Press; 1955), стр. 174.

¹³⁶ «Историята преминава в теология», както Тойнби триумфално твърди (*Civilization on Trail* [London: Oxford University Press; 1948], предговор).

¹³⁷ *De Rerum Natura*, iii, 992–995.

¹³⁸ Даде безгранична върховна власт. (лат.) — Бел. ред.

¹³⁹ Какъв упадък всеки ден, всеки час? (лат.) — Бел. ред.

¹⁴⁰ Истината е дъщеря на времето. (лат.) — Бел. ред.

¹⁴¹ Gibbon: *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Глава XXVIII; повод за това отклонение е упадъкът на Западната римска империя. Един критик в *The Times Literary Supplement*, от 18 ноември 1960 г., цитира този абзац и пита Гибън това ли е искал да каже. Разбира се, че тъкмо това; гледната точка на автора се доближава повече до отразяване на периода, в който живее, отколкото до периода, за който пише — истина, добре илюстрирана от този критик, който се стреми да прехвърли собствения си скептицизъм от средата на XX век на автор от късния XVIII век.

¹⁴² *The Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production*, стр. 13. *The Cambridge Modern History*, I, стр. 4; XII (1910), стр. 791.

¹⁴³ Russell: *Portraits From Memory*, стр. 17.

¹⁴⁴ Bury: *The Idea of Progress*, стр. vii–viii.

¹⁴⁵ Russell: *Portraits From Memory*, стр. 124.

¹⁴⁶ *The Observer* (21 юни 1959).

¹⁴⁷ T. Arnold: *An Inaugural Lecture on the Study of Modern History* (1841), стр. 38.

¹⁴⁸ Acton: *Lectures on Modern History*, стр. 51.

¹⁴⁹ Mannheim: *Ideology and Utopia*, стр. 236, също свързва «волята на човек да създава историята» със «способността му да я разбира».

¹⁵⁰ F. H. Bradley: *Ethical Studies* (1876), стр. 293.

¹⁵¹ За диагностицирането на подобна ситуация вж.: R. S. Lynd: *Knowledge for What?* (Princeton University Press; 1939), стр. 88: «По-възрастните люде в нашата култура често са ориентирани към миналото, времето на мощта и сила-

та им, и се противопоставят на бъдещето като на заплаха. Вероятно цялата култура на един напреднал етап на загуба на съответната власт и на разпад може да има преобладаваща ориентация към изгубеното златно време, докато животът в настоящето бавно си тече».

¹⁵² *Foreign Affairs*, xxviii, № 3 (Юни 1950 г.), стр. 382.

¹⁵³ Bury: *The Idea of Progress*, стр. ix.

¹⁵⁴ Butterfield: *The Whig Interpretation of History*, стр. 58. Срв. по-подробното разсъждение на Alfred von Martin: *The Sociology of the Renaissance* [London: Routledge & Kegan Paul; 1945], стр. I: «Инертността и движението, статиката и динамиката са фундаментални категории, с които започва един социологически подход към историята». Историята познава инертността само в определен смисъл: решаващият въпрос, дали доминира инертността или промяната.» Промяната е положителният и абсолютният, инертността е субективният и относителният елемент в историята.

¹⁵⁵ Alexis de Tocqueville: Предговор към *Democracy in America*.

¹⁵⁶ Bury: *The Idea of Progress*, стр. 5.

¹⁵⁷ Namier: *Conflicts* (London: Macmillan & Co.; 1942), стр. 70.

¹⁵⁸ Цитирано в: J. Huizinga: *Men and Ideas* (New York: Meridian Books; 1959), стр.50.

¹⁵⁹ Gibbon: *The Decline and Fall of the Roman Empire*, глава I v.

¹⁶⁰ R. H. Tawney: *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century* (London: Longmans, Green & Co.; 1912), стр. 177.

¹⁶¹ *Lectures on the Philosophy of History* (Eng. Transl., 1884), стр. 40.

¹⁶² T. Carlyle: *The French Revolution*, I, i, гл. 4, I, iii, гл. 7.

¹⁶³ Радиопредаване върху «Политическата присъда» по трета програма на BBC, 19 юни 1957 г.

¹⁶⁴ Преврат, (фр.) — Бел. ред.

¹⁶⁵ Случаят с думата *правда* е особено интересен, тъй като съществува друга, стара руска дума *истина*. Но разликата не е между истината като факт и

истината като ценност. *Правда* означава човешка истина и в двата аспекта, *истина* предполага истината и в двата аспекта — истината за Бога и истината, която Бог разкрива.

¹⁶⁶ Burckhardt: *Reflections on History* (London: George Allen & Unwin; 1952), стр. 31.

¹⁶⁷ Tocqueville: *De l'Ancien Régime*, III, глава 1.

¹⁶⁸ Cambridge University Library: Add. MSS. 4870.

¹⁶⁹ Цитатите са от *Philosophy of History* на Хегел.

¹⁷⁰ *Capital*, iii (Превод на английски, 1909), 369.

¹⁷¹ Рип ван Уинкъл е легендарен герой от едноименната приказка на американския писател Уошингтън Ървинг (1789–1859). Рип спал цели 20 години, а когато се пробудил, открил, че колониите са станали независими и светът около него — много по-различен. — Бел. ред.

¹⁷² *The Cambridge Modern History*, XII (1910), стр. 15. Автор на главата е С. Лийдс, един от редакторите на изданието, член на Комисията за държавните служители.

¹⁷³ *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (Munich), I (1953), стр. 38.

¹⁷⁴ По-пълна дискусия по въпроса вж. от същия автор *The New Society* (London: Macmillan & Co.; 1951), глава 4.

¹⁷⁵ Von Martin: *The Sociology of the Renaissance*, стр. 18.

¹⁷⁶ *The Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production*, стр. 14.

¹⁷⁷ Edwin George Pulleyblank: *Chinese History and World History* (Cambridge University Press; 1955), стр. 36.

¹⁷⁸ За тези пасажи вж. Acton: *Selections from Correspondence* (London: Longmans, Green & Co.; 1917), стр. 278; *Lectures on Modern History*, стр. 4, 32; Add. MSS. 4949 (Cambridge University Library). В писмото от 1887 г. цитирано по-горе, Актън отбелязва промяната от «стари» към «нови» виги (т. е. либерали) като «откритие на съвестта»: «съвест» тук явно се асоциира с развитието на

«съзнанието» (вж. по-горе) и отговаря на «царството на идеите.» Стъбс също разделя съвременната история на два периода, разграничени един от друг от Френската революция: «първият е история на власти, сили и династии; вторият — история, в която идеите заемат мястото и на правата, и на формите» (W. Stubbs: *Seventeen Lectures on the Study of Mediaeval and Modern History*, трето издание [1900], стр. 239).

¹⁷⁹ Вж. по-горе.

¹⁸⁰ *Encounter*, том VII, № 6 (юни 1957), стр. 17.

¹⁸¹ Oakeshott: *Political Education* (Cambridge University Press; 1951), стр.

22.

¹⁸² *American Historical Review*, том LVI, № 2 (януари 1951), стр. 272–273.

¹⁸³ К. Popper, *The Poverty of Historicism* (London: Routledge & Kegan Paul; 1957), стр. 67, 74.

¹⁸⁴ *Цит. съч.*, стр. 64, 68.

СЪДЪРЖАНИЕ

ГЛАВА I

ИСТОРИКЪТ И НЕГОВИТЕ ФАКТИ

ГЛАВА II

ОБЩЕСТВОТО И ИНДИВИДЪТ

ГЛАВА III

ИСТОРИЯ, НАУКА И МОРАЛ

ГЛАВА IV

КАУЗАЛНОСТТА В ИСТОРИЯТА

ГЛАВА V

ИСТОРИЯТА КАТО ПРОГРЕС

ГЛАВА VI

РАЗШИРЯВАЩИЯТ СЕ ХОРИЗОНТ

БЕЛЕЖКИ